

”יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם” - מזמור ק”ז

(א)

א ה'דו לה' כי טוב כי לעולם חסדו.
ב יאמרו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר.
ג ומאֲרצות קבצם ממזרח וממערב מצפון ומגם.

א	ב	ג	ד
ד תעו במדבר בישיון דרך ה רעים גם צמאים ו ויצעקו אל ה' בצר להם ז ויִדְרִיכֶם בְּדֶרֶךְ יִשְׂרָאֵל	י עיר מושב לא מצאו. יא כִּי הִמְרוּ אִמְרֵי אֱלֹהִים יב וַיִּכְנַע בְּעַמְלֵל לָבָס	יז אֱלֹהִים מִדְּרָךְ פִּשְׁעָם יח כָּל אֲכָל תִּתְעַב נַפְשָׁם	כג יוֹרְדֵי הַיָּם בְּאֲנִיּוֹת כד הִמָּה רָאוּ מַעֲשֵׂי ה' כה וַיֹּאמֶר וַיַּעֲמֵד רוּחַ סַעֲרָה כו יַעֲלוּ שָׁמַיִם יִרְדּוּ תַּהוֹמוֹת כז חֲוָה וַיִּנְוֶעוּ פֶּשַׁעוֹ
יג וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם יד יוֹצִיאֵם מִחֹשֶׁךְ וּצְלֻמוֹת טו וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם טז וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם טז וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם טז וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם	יז וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם יח וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם יט וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם כ וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם	כא יוֹדוּ לַה' חֲסֵדוֹ כב וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה כג וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה כד וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה	לא יוֹדוּ לַה' חֲסֵדוֹ לב וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה לג וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה לד וַיִּזְבְּחוּ זִבְחֵי תוֹדָה
נא וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נב וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נג וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נד וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם	נא וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נב וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נג וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נד וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם	נא וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נב וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נג וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נד וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם	נא וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נב וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נג וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם נד וַיִּזְעַקוּ אֶל ה' בְּצָר לָהֶם

מב יראו ישרים וישמחו וכל עולה קפצה פיה.

מג מי חכם וישמר אלה ויתבוננו חסדי ה'.

א. מבנה המזמור וסקירת ענייניו

מזמור ק"ז אינו מזמור הודיה במובן הרגיל: אין בו הבעת תודה לה' של מתפלל הדובר במזמור בגוף ראשון ומספר על מאורעותיו ועל תחושותיו. אף על פי כן, ראוי לכלול את מזמורנו בין מזמורי ההודיה בספר תהילים, ואולי אף בראשם, משום שבו נפרסת לפנינו 'תורת ההודיה': מה הם המצבים שבהם מתקיימת חובת ההודיה, וכיצד יש לקיים חובה זו.¹ בסעיף זה נסקור את חלקי השונים של המזמור, כפי שהצגנו אותם בעמוד הפותח את עיונו, ונעמוד על מבנהו בלא להיכנס לכל השאלות הפרשניות הנוגעות לפרטיו וגם לא לכאלו הנוגעות למזמור בשלמותו.

המזמור פותח בשלושה פסוקים המהווים מעין כותרת למזמור כולו: "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו" - מילים אלו "יאמרו גאולי ה'" בעת שיגאלם מיד צר ויקבצם מארצות שבהן היו נפוצים.

עתה באים במזמור ארבעה בתים הבנויים בשיטה קבועה והמהווים כפי הנראה פירוט של מה שנאמר בפתחה באופן כללי: בכל בית באה דוגמה של 'גאולים' שה' גאלם מצרה מסוימת, והם מודים לו על חסדו עמם.

- בבית א (פסוקים ד-ט) מתוארים התועים במדבר רעבים וצמאים, וה' הדריכם "בדרך ישרה ללכת אל עיר מושב".
- בבית ב (פס' י-טז) מתוארים אסירים יושבי חושך וצלמוות וה' הוציאם ממאסרם וניתק את מוסרותיהם.
- בבית ג (יז-כב) מתוארים חולים שתיעבו כל אוכל והגיעו עד שערי מוות, וה' רפאם ממחלתם והצילם.
- בבית ד (כג-לב) מתוארים יורדי הים שסערה קשה טלטלה את אנייתם והיו בסכנה גדולה, וה' השקיט את הסערה והנחם אל מחוזר חפצם.

כאמור, לארבעת הבתים הללו יש מבנה אחיד: כל בית בנוי מארבעה חלקים הבאים בסדר קבוע:

- א. בחלק הראשון מתוארת הצרה, וכמובן בחלק זה נבדלים הבתים זה מזה כמתחייב מן ההבדל בין הצרות השונות.
- ב. בחלק השני בכל בית מתוארת הצעקה של הנתונים בצרה אל ה', והיענותו לצעקתם. חלק זה חוזר בכל ארבעת הבתים כמעט באותן מילים תוך גיוון קל בפעלים.²
- ג. בחלק השלישי בכל בית מתוארת היענות בפועל של ה' אל הצועקים אליו, דהיינו הצלתו אותם מצרתם. אף כאן נבדלים הבתים זה מזה בהכרח, כהמשך להבדל ביניהם בחלק הראשון.
- ד. בחלק הרביעי בכל בית מתוארת ההודאה שמודים הניצולים לה'.³ בחלק זה כלולים שני פסוקים בכל בית. הראשון שבהם זהה לחלוטין בכל ארבעת הבתים: "יודו לה' חסדו, ונפלאותיו לבני אדם".⁴ הפסוק השני מהווה תוספת לקודמו, ותוספת זו שונה בכל בית: בבית א-ב מכיל הפסוק השני הנמקה להודאה, ועל כן הוא פותח במילה "כי...", וכמובן ההנמקות בשני הבתים הללו שונות זו מזו בהתאמה לשוני בין הצרות המתוארות בהם ולהצלה המתוארת בכל אחד מהם.⁵ בבית ג-ד מהווה התוספת הרחבה של תיאור ההודאה: כיצד מתבטאת ההודאה בפועל. בבית ג זובחים המודים לה' זבחי תודה ומספרים (כנראה לשותפים לזבח) את מעשיו ברינה; בבית ד הם מרוממים את ה' בקהל עם ובמושב זקנים.⁶

לאחר ארבעת הבתים הללו המספרים את סיפורם של יחידים שנקלעו לצרות שונות ונושעו מהן, באים בתים ה-ו ומרחיבים את ההסתכלות על ארצות ועמים. כשם שה' מביא על הפרטים צרות וסכנות כעונש על חטאייהם (דבר זה מפורש בבית ב ונרמז בבית ג-ד⁷), ועם שינוי הנסיבות הוא מושיעם מצרתם, כך הדבר אף ביחס לעמים שלמים ולארצותיהם.

¹ על היקפם של מזמורי ההודיה של הפרט ושל הציבור בספר תהילים עמדנו בעיונו למזמור ל' סעיף ב ובהערות 14-15 שם.

² הפועל המתייחס לפניית האדם אל ה' הוא "ויצעקו" בבתי א ו-ד, "ויזעקו" בבתי ב-ג.

הפועל המתייחס להיענות ה' לצועקים אליו הוא "יושיעם" בבתי ב-ג; "יצילם" בבית א; "יוציאם" בבית ד. אין צורך לתת טעם להבדלים אלו, שכן אין הבדל משמעותי בין המילים המקבילות. מטרת השינויים היא ליצור גיוון בחזרה הסטריאוטיפית.

³ ארבעת החלקים הללו הם ארבעת הרכיבים המאפיינים את מזמורי ההודיה בכלל, כפי שעמדנו עליהם בעיונו למזמור ל' סעיף ב. אלא שבמזמור הודיה בדרך כלל סדר הרכיבים אינו הסדר הכרונולוגי, שכן נקודת המוצא של מזמור כזה היא ההודאה על ההצלה - הרכיב הרביעי. אולם מזמורנו, שאינו מזמור הודיה במובן הרגיל (ראה ראש סעיף זה), אלא מזמור המספר על המצבים שבהם מתקיימת הודאה לה', באים ארבעת הרכיבים בסדרם הכרונולוגי כארבעה החלקים שבכל בית.

⁴ לפסוק זה מתאימה החזרה הסטריאוטיפית ללא כל גיוון מפני חשיבותו הרבה במזמור. בפסוק זה מופיע המוטיב המרכזי של המזמור כולו - ההודאה לה'.

⁵ אפשר שתפקידם של פסוקים אלו אינו לשמש כהנמקות להודאה, אלא לבטא את תוכנה של ההודאה בדרך של ציטוט עקיף.

⁶ ההרחבה בבית ג אינה מיוחדת לו: היא מתאימה לכל ארבעת הבתים, וכיוצא בכך גם ההרחבה בבית ד. אף ההנמקות בבתי א-ב ראויים לבוא (בנוסח המתאים) גם בבתי ג-ד. נמצא שההבדלים בין ארבעת הבתים בחלק זה נועדו ליצור ביניהם השלמה.

⁷ בבית ב מתואר סבלם של האסירים כתוצאה מכך ש"המרו אמרי א-ל, ועצת עליון נאצו" (פס' יא) וה' הוא שהכניע בעמל לבם (פס' יב). בבית ג מתוארים החולים כ"אולים מדרך פעם, ומוענותיהם יתענו" (פס' יז), אלא ששם לא מפורש שה' הוא שהביא עליהם את מחלתם. הפוך הדבר בבית ד: שם נאמר כי ה' הוא שהביא על יורדי הים את הסערה (פסוקים כד-כה), אך לא נאמר שהם חטאו לפני כן. נדמה שגם בעניין זה (כשם שאמרנו בהערה 6) ההבדלים בין ארבעת הבתים נועדו ליצור השלמה ביניהם.

בבית ה' (פסוקים לג-לח) מתוארת תחילה, בפסוקים לג-לד, הפורענות שמביא ה' על ארץ: ה' הופך ארץ פורחת למדבר "מרעת יושבי בה". אף שהדבר לא נאמר בפירוש, ברור שיושביה של הארץ הזו, שמפני רעתם נהפכה ארצם למדבר, לא יכלו להמשיך להתקיים בה וגלו ממנה. בהמשך אותו בית (לה-לח) מתואר היפוך במצבה של אותה ארץ וחזרתה לקדמתה, ואז חוזרים אליה יושביה⁸ ומיישבים אותה מחדש, והתיישבות זו עולה יפה.

בבית ו' (פסוקים ט-מא) מתואר התהליך המקביל לזה המתואר בבית ה', אלא שהפעם הוא מתואר ישירות ביחס לעם. מסתבר שאין מדובר בבית ה-ו בשני אירועים שונים, אלא בשני אספקטים של אותו אירוע עצמו: פורענות שבאה על עם ועל ארצו כתוצאה מחטאיו של העם, אלא שבבית ה' מתבטאת הפורענות בשינוי טבעה של הארץ, ואילו בבית ו' הפורענות נוגעת במצבו של העם באופן ישיר⁹: "וימעטו וישחו, מעצר רעה ויגון. שפך בוז על נדיבים ויתעם בתהו לא דרך". אף בבית זה מושיע ה' את העם ומשיבו לקדמתו (מא): "וישגב אביון מעוני, וישם כצאן משפחות". פסוק זה מקביל עניינית לפסוק החותם את בית ה'. שם נאמר אודות 'הרעבים' שהתיישבו מחדש בארצם (לח): "ויברכם וירבו מאד, ובהמתם לא ימעט".

השוואתם של בתים ה-ו לבתים א-ד מגלה את חסרונם של שני שלבים קריטיים בבית ה-ו: ראשית, בין שלב הפורענות לשלב הגאולה חסר ביטוי לתפילתם של המצויים בצרה אל ה', מעין הפסוק החוזר בבית א-ד "ויצעקו אל ה' בצר להם...". חסרון זה אינו קשה כל כך: בגורלם של עמים ושל ארצות עוברים דורות אחדים בין שלב הפורענות לשלב הגאולה. ממילא אין כאן מקום לתיאור תפילה הנענית מייד, כשם שהדבר בבית א-ד, בתיאור גורלם של יחידים.

חמור יותר הוא חסרון שלב ההודאה בבית ה-ו שאמור לבוא לאחר תיאור הגאולה. הרי זהו הנושא המרכזי של כל המזמור מראשו ועד סופו, והרי ברור שעם שנגאל ושב לארצו, חייב להודות על כך לה'!

נראה כי חסרון זה מתמלא מן הנאמר בפתיחת המזמור (פסוקים א-ג) ובחתימתו (פסוקים מב-מג). את פסוקים א-ג אמנם הגדרנו לעיל ככותרת למזמור, וכעין כלל שפרטיו באים בארבעת הבתים הבאים בהמשך. אולם באמת הרושם העיקרי העולה מפסוקים אלו לאחר קריאת בתים ה-ו שונה: "גאולי ה' אשר גאלם מיד צר" הם אותו עם שגורלו נידון בבית ה-ו, עם שגלה מארצו עקב היותה לארץ מדבר ומלחה. עם זה ישב בין אויביו, וכאשר "גאלם ה' מיד צר" הוא 'קבצם מארצות' פזוריהם חזרה לארצם. והנה, דווקא על גאולי ה' הללו נאמר כי הם יאמרו "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו", ודבר זה מובא כציטוט ישיר מפייהם, ציטוט המופיע בראש המזמור!

בבתים ה-ו ניתנת השלמה דו-צדדית לפסוקי הפתיחה א-ג: מצד אחד ניתנת בהם השלמה רטרופסקטיבית המבהירה כיצד ומדוע הגיעו אותם גאולי ה' להיות ביד צר, עד שכדי לגאול אותם היה ה' צריך לקבצם מארבע כנפות הארץ: מפני רעתם בעת שישבו בארצם באה עליהם הפורענות, ארצם הפכה שממה והם נמעטו מאד עד שניתנו ביד צר בארצות אויביהם.

מצד שני, משלימים בתים ה-ו את תיאור קיבוצם של הגולים לארצם: לא זו בלבד שה' גאלם והשיבם לארצם, אלא שהוא גם השיב את ארצם לקדמתה והושיב בה את הגולים הרעבים. לאחר שיבתם לארץ הגולים הצליחו מאד במעשיהם וה' הרבם מאד.¹⁰

שני הפסוקים האחרונים מב-מג משמשים למזמור חתימה שיש בה מסקנה דיסקטית כפולה מן האמור במזמור בשלמותו.¹¹ המסקנה הראשונה מנוסחת בפסוק מב:

יָרְאוּ יְשָׁרִים וַיִּשְׁמְחוּ וְכָל עוֹלָה קִפְצָה פִּיהָ.

מן הנאמר במזמור כולו צומחת המסקנה כי ה' מנהיג את בריותיו, הן כפרטים והן כעמים, בצדק וביושר: פורענות באה על היחיד ועל הציבור מפני חטאיהם,¹² ואילו בגאולה זוכים הללו בעקבות תשובתם אל ה' וזעקתם אליו מתוך צרתם.

התבוננות זו שמתבונן מזמורנו בדרכי ההנהגה הא-לוהית מביאה את ה"ישירים" לראות ולשמוח, ואילו את ה"עוֹלָה" -האנשים הנוהגים בעוול - לקפוץ פיהם, שזהו ביטוי להסתתמות הטענות והדיבורים.

המסקנה השנייה מן האמור במזמור השלם מנוסחת בפסוק מג:

מִי חָסַם וַיִּשְׁמַר אֱלֹהֵי וַיִּתְבַּוְּנֵנוּ חֲסִדֵי ה'.

⁸ דבר זה אינו מפורש אמנם, ש'הרעבים' שמושיב ה' בארץ הנגאלת משממונה הם אלו שהיו בה בעת שהפכה מדבר. אולם הדבר מסתבר מעצם כינוי המתיישבים בארץ 'רעבים' – רעבונם הוא תוצאה של היות הארץ מדבר שממה. מלבד זאת, נושא המזמור הוא תהפוכות גורלם של בני אדם, והעיסוק בשינויים שחלו בארץ, לא נועדו אלא לצורך הדיון בשינויים שחלו ביחס ליושבי הארץ הזאת.

⁹ תיאור כפול של הפורענות ושל הגאולה משני האספקטים הללו אנו מוצאים ביחזקאל ל"ו: עד פסוק טו מתואר מצבה העגום של הארץ, ומובטחת גם גאולת הארץ (שהיא כמובן נוגעת גם לעם שגלה ממנה). מפסוק טז ועד פסוק לב מתוארים דברים אלו עצמם ביחס לעם. בפסוקים לג-לח מתאחדים התהליכים של גאולת העם והארץ. יש להעיר שקשרים לשוניים וענייניים אחדים קושרים פרק זה ביחזקאל לבתים ה-ו במזמורנו.

¹⁰ נמצא שאם נחבר את פסוקי הפתיחה א-ג עם בתים ה-ו, ונתייחס לרגע אל בתים א-ד כאילו הם נתונים בסוגריים, יופיע לפנינו מזמור הודיה אופייני למזמורי הודיה רבים בספר תהילים: נקודת המוצא שלו תהא ההודיה שלאחר הגאולה, ורק אחר כך יבואו שחזור הצרה ותיאור מפורט של הגאולה. לא כך בני כל אחד מבית א-ד, וראה ביחס אליהם את דברינו בהערה 3.

¹¹ על חתימת מזמור הכוללת בתוכה מסקנה דיסקטית מן האמור במזמור השלם עמדנו בעיונו למזמור כ"ז סעיף א בדוננו על פסוק יד שם.

¹² ראה הערה 7 והוסף לפסוקים המוזכרים בה את פסוק לד.

"ישמר אלה" כאן פירושו ישמור וייתן אל ליבו את האמור במזמורנו כולו. ההתבוננות ב"חסדי ה'" נועדה כמוכן להודות לה' על חסדיו, כנאמר ב'מוטיב העלי של המזמור: "יודו לה' חסדו, ונפלאותיו לבני אדם".

אף שפסוקי החתימה הללו מתייחסים כאמור למזמור השלם, הם קשורים בקשר אמיץ ביותר דווקא לבתים ה-ו שלפניהם, שני הבתים העוסקים בגורלו של עם (ובגורלה של ארצו) ולא בגורלם של יחידים. המכנה המשותף לשני פסוקי החתימה הוא כי יש צורך ב'ראיה' ("יראו ישרים") וב'התבוננות' ("ויתבוננו"). ראיה והתבוננות אלו נדרשות בעיקר ביחס לתהליך היסטורי רחב המתפרש על פני דורות רבים, כזה המתואר בבתים ה-ו. שינויים קצרי מועד המתרחשים בחייו של הפרט, כאלו המתוארים בבתים א-ד, מזיקים פחות התבוננות והעמקה כדי לחשוף בהם את יד ה' ואת חסדיו.¹³

ב. השאלה בדבר "כוונת כלל המזמור"

"נבוכו המפרשים בכוונת כלל המזמור" - כך פותח ר' יוסף יעבץ את פירושו למזמורנו.¹⁴ השאלה הגדולה הניצבת בפנינו בבואנו להבין את כוונת מזמורנו היא, מהו אופיו של מזמור זה? האם זהו מזמור כלל-אנושי שנועד ללמד אמת דתית לכל אדם באשר הוא, או שמא זהו מזמור ישראלי - הקשור בקורות בעם ישראל ובאירועים שעברו או שעתידיים לעבור עליו, וכוונתו ללמד לקח את ישראל?

ניתן לנסח את שאלתנו בדרך שונה: מי הם האישים, הפרטיים והקבוציים, המתוארים במזמור? האם הם דמויות אנונימיות שאינן משמשות אלא דוגמאות לרעיון המובע במזמורנו, וכל אדם וכל עם בכל דור ודור ראויים לזהות עצמם עם אישים אלו, או שמא מדובר בעם ישראל ובאישים מתוכו, והאירועים שעברו עליהם המתוארים במזמור הם אירועים ממשיים שאירעו (או שעתידיים להתרחש) במציאות לאומית-היסטורית מסוימת?

הראיה החזקה ביותר לאוניברסאליות של מזמורנו היא העובדה שהשם 'ישראל' אינו מופיע בו כלל. כמו כן אין מופיע בו שום שם אחר שקשור בעם ישראל ובקורותיו, ואין בו רמז לתקופה היסטורית ספציפית. מאידך, אותם חלקים במזמור העוסקים בגורלו של עם ובגורלה של ארצו (פתיחת המזמור ובתים ה-ו), יש בהם יותר מרמז לכך שמדובר בהם בעם ישראל ובארצו. וכי איזה עם נוסף גלה מארצו מפני חטאיו וזכה לכך שה' קיבץ (או שעתיד הוא לקבץ) את נפוצותיו מארצות גלותו בכל ארבע הרוחות?

הבה נצא בעקבות חכמינו זכרונם לברכה ובעקבות פרשנינו הראשונים, ונראה כיצד הם תפסו את "כוונת כלל המזמור".

ג. מזמור כלל אנושי

במסכת ברכות נד ע"ב נאמר:

אמר רב יהודה אמר רב: ארבעה צריכין להודות:

יורדי הים, הולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא ומי שהיה חבוש בבית האסורים ויצא.¹⁵

יורדי הים מנלן? (- מניין)? דכתיב 'יורדי הים באניות...' ואומר: 'יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם'. הולכי מדברות מנלן? דכתיב 'תעו במדבר בשימון דרך...' 'יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם'. מי שחלה ונתרפא דכתיב 'אוילים מדרך פשעם...' 'יודו לה' חסדו...'

מי שהיה חבוש בבית האסורים מנלן? דכתיב 'יושבי חושך וצלמות...' ואומר: 'יודו לה' חסדו...'. מאי מברך? אמר רב יהודה: ברוך גומל חסדים טובים.¹⁶

אביי אמר: וצריך לאודווי (- להודות) קמי (- לפני) עשרה, דכתיב 'וירוממוהו בקהל עם' וגו'.¹⁷ מר זוטרא אמר: ותרין מנייהו רבנן (- ושניים מהם, מן העשרה, חכמים) שנאמר: 'ובמושב זקנים יהללוהו'.¹⁸

¹³ אף ההנגדה בין 'ישרים' לבין 'עוולה' בפסוק מב רומזת כי לא ביחידים מדובר. 'עוולה' משמעה 'כוחות עוול עולמיים', ולא רשעים יחידים.

¹⁴ ר' יוסף יעבץ "הדורש" היה רב ממגורשי ספרד שהתיישב במנטובה. ספרים אחדים שחיבר ראו אור בדפוס, ובניהם פירושו לספר תהילים שנדפס לראשונה בשאלוניקי של"א, ובדורנו במהדורת שמואל היילפרין (ללא שנה ומקום הדפוס). בהמשך עיונו נביא דברים נוספים מפירושו למזמורנו.

¹⁵ רב האי גאון בתשובה המובאת בספר הערוך ערך 'ארבע', והתוספות על הדף בד"ה ארבעה צריכין להודות עמדו על השאלה מדוע שונה סדר הארבעה בתלמוד ממה שהוא במקרא, עיין בדבריהם שם (דברי רב האי נזכרים בקיצור בשוליים הימניים של דף הגמרא, במסורת הש"ס).

¹⁶ גירסת הר"ף והרא"ש בנוסח הברכה שבגמרא הוא "הגומל לחייבים טובות, שגמלני כל טוב" וכך נפסק בשולחן ערוך אורח חיים ר"ט, ב וכך גם נוהגים. על פי הבנת חז"ל 'קהל' פירושו ציבור של עשרה לפחות.

¹⁷ 'זקן' על פי הבנת חז"ל הוא תלמיד חכם. 'זקנים' בלשון רבים הם שניים לפחות. אביי ומר זוטרא אמרו את דבריהם על כל הארבעה הצריכים להודות אף שהמקור לדינם הוא בבית ד' העוסק בהודאתם של יורדי הים. תפיסתם דומה אפוא למה שכתבנו בהערה 6.

מעטים המקומות בספר תהילים שמהם למדו חז"ל הלכות מפורטות, כשם שעשו במזמורנו. הפוסקים הראשונים והאחרונים דנו בפרטי הלכות 'ברכת הגומלי' ונחלקו בכמה עניינים, ומעניין הדבר שאף הם תמכו את דבריהם בהבנת כוונת פשוטו של מזמורנו.¹⁹

מהי התפיסה של 'כוונת כלל המזמור' העולה מדבריהם של החכמים הללו? ה'יתרוגוס' ההלכתי המפורט של המזמור הנעשה בדבריהם נוגע כמובן רק לאלו שההלכה מחייבת אותם - לבני ישראל. אולם אל יטעה אותנו הדבר: תפיסת המזמור העולה מדברי חכמים אלו היא תפיסה אוניברסאלית: המזמור אינו עוסק בעם ישראל ובקורותיו, אלא בארבעה מצבים כלל-אנושיים שבהם חייב האדם שניצל מסכנה להודות לה' שהציל אותו. זוהי אמת דתית כלל אנושית המחייבת כל אדם באשר הוא, וגם גוי במשמע, אף אם הגוי אינו מחויב לעשות זאת במסגרת ההלכתית שעצבו חז"ל לקיום חובה זו.

דברי חז"ל הללו השפיעו על מפרשים ראשונים ואחרונים רבים, והם פירשו אף הם את מזמורנו כמורה **לכל אדם** מתי עליו להודות לה'. שלא כמו חז"ל, על המפרשים הללו מוטל לפרש את המזמור השלם (ולא רק את בתים א-ד), ועל כן עליהם להתאים את הפרשנות 'האוניברסלית' שלהם גם לפתיחה של המזמור (פס' א-ג) ולבתים ה-ו המצויים בסיומו.

1. רש"י

רש"י לא פירש את כוונתם של פסוקים א-ג, אולם ברור שהוא לא ראה בהם כלל, שבתים א-ד הם פרטיו. וכך הוא כותב:

'הודו לה'... יאמרו גאולי ה" כשיפדם מיד צר'.

תעו במדבר וגוי - והולכי מדברות, **אף הם** צריכים להודות...

וכן כתב בהמשך:

אף האסורים בבית הסוהר צריכין להודות כשיוצאין... [ו]אשר מעוונותיהם יתענו בייסורי חלאים - **אף הם** מן הצריכים להודות.

משמע מדבריו אפוא ש"גאולי ה' אשר גאלם מיד צר" אינם אותם ארבעה שצריכים להודות. ובכך מי הם? נראה שאת התשובה על כך יש ללמוד מדברי רש"י לפסוקים לג-לה, שהרי כבר עמדנו בסעיף א על הקשר בין פסוקי הפתיחה א-ג לבין בתים ה-ו. וכך כותב שם רש"י:

ישם נהרות למדבר - כלומר: נותן יישובי **האומות** לחורבן.

ישם מדבר לאגם - נותן יישוב חרב לבניין ומחזירו לקדמתו.

ובכן, אף בתים ה-ו (וממילא אף פסוקים א-ג שבראש המזמור) אינם עוסקים בעם ישראל ובארצו, אלא ב"יישובי האומות". במזמורנו כולו אין אפוא כל התייחסות לעם ישראל ולקורותיו.

2. ראב"ע

ראב"ע פותח את פירושו למזמורנו בציטוט דברי חז"ל:

אמרו חכמינו: 'ארבעה צריכין להודות' והם הנזכרים במזמור.

אף את פסוקי הפתיחה א-ג מפרש ראב"ע ביחס לאותם ארבעה שצריכין להודות המתפרטים בהמשך:

ומלת 'הודו לה' - יאמרו אותו **אלה הגאולים** (- אותם ארבעה שבהמשך)

'מיד צר' - כמו 'צר ומצוק' (תהילים קי"ט, קמ"ג) 'יצר לי' (שמי"ב כ"ב, ז).

כלומר, אין לפרש 'צר' במשמעות הרגילה של 'אויב', שהרי איש מן הארבעה הצריכין להודות לא ניצל מיד אויב,²⁰ ועל כן מפרש ראב"ע ש'צר' הוא צורת הזכר של 'צרה'.

את פירושו של ראב"ע מבקר ר' יוסף יעבץ: "ואיננו שווה לי, לפי שאמר 'מיד', ולא יצדק זה כי אם על צר ואויב".²¹

את פסוק ג "ומארצות קבצם ממזרח וממערב מצפון ומים" מפרש ראב"ע כך:

¹⁹ ראה שולחן ערוך אורח חיים סימן ר"ט סעיפים ז-ח-ט. נמצא שם דיון במנהגים שונים מתי יש לברך הגומל ומתי אין לברך, וראה במשנה ברורה שם סעיף קטן ל"א. שאלה אחת הנידונה בדברי הפוסקים היא, האם חייב בברכה דווקא אחד מן הארבעה שזכרו במזמור שנקלע לסכנת מוות ממשית, כמשתמע מן המזמור, או גם מי שהיה באחד המצבים המתוארים במזמור גם ללא שנקלע לסכנת מוות ממשית, שהרי ממצבים אלו יכולה להתפתח סכנה כזו בנקל. שאלה אחרת הנידונה שם היא האם חייבים לברך דווקא ארבעה אלו שזכרו במזמור, או שמא אלו רק דוגמאות מצויות, ובאמת כל מי שנקלע לסכנה מכל סוג וניצל ממנה חייב לברך.

²⁰ בדוחק, ניתן היה ליחס את הביטוי "אשר גאלם מיד צר" במשמעות 'מיד אויב' לאסירים שהשתחררו ממאסרם.

²¹ המילה 'יד' בביטוי 'מיד צר' היא מטפורה שמשמעה משלטון הצר, מרשותו. מטפורה זו אינה מתאימה ל'צרה', שהרי הצרה איננה בהכרח גורם אנושי המטיל את שלטונו על האדם.

הזכיר 'מזרח ומערב', כי כן היישוב מן הקצה אל הקצה. והזכיר 'מצפון' - כי שם כל היישוב. ולא הזכיר דרום, בעבור חום השמש אין שם יישוב בראיות גמורות.²²
וטעם 'ומים' - יורדי הים, כי היורד' כתוב מהארבעה הנזכרים.

משמע מדבריו כי קיבוץ גאולי ה' מצפון ומים אינו קיבוצו של ציבור מסוים למקום אחד, אלא קיבוצו של כל אחד מן הארבעה הצריכים להודות אל מקומו שלו.²³ ומבין הארבעה נזכר בפירוש 'ומים' - קיבוצם של יורדי הים אל מקומם 'וינתם אל מחוז חפצם' (ל).

נמצא כי דווקא הזכרת רוחות שמים והים "ממזרח וממערב מצפון ומים" היא עדות לאוניברסאליות של המזמור לדעת ראב"ע: בכל תחומי היישוב האנושי ובמרחב פעילותו של האדם, נקלעים אנשים לצרות, ובהיושעם מצרות אלו ובשובם אל מקומם עליהם להודות למי שהושיעם.

אף את פסוקים לג-מא (בתים ה-ו) מפרש ראב"ע בדרך דומה. על פסוקים לג-לח (בית ה) הוא אומר: "שב המשורר להזכיר גבורות ה', כאילו עושה דבר והפך הדבר כפי חכמתו". ועל פסוקים לט-מא (בית ו) הוא אומר: "עד עתה (- בבית הקודם) הזכיר שיחרים מדינות ויושיב שממות; ועתה יספר כי הוא מוריש ומעשיר". וגבורות ה' הללו אינן קשורות דווקא לישראל, אלא לכלל האדם.

3. רד"ק

רד"ק צועד בדרך כלל בעקבות ראב"ע בפירושו את מזמורנו, כלומר אף הוא שותף לתפיסת מזמורנו ככלל אנושי. נביא מתוך פירושו שני ציטוטים.

הנה ההקדמה שמקדים רד"ק לפירושו למזמור:

המזמור הזה הוא על ארבעה שיצאו מצרה לרווחה וצריכים להודות לה', כי הוא המוציאם מצרה לרווחה, ואינו בדרך מקרה כאשר יחשבו התועים, אלא צריכים שידו, כי בעונש עוונם היו בצרה, ובחסד א-לוהים נצלו מן הצרה בצעקם לו. וכן למדו רבותינו ז"ל מזה המזמור... וזכר גם כן בזה המזמור מי שהם בטוב במקומם, יביאם הא-ל לחסרון הטוב; ומי שהם ברע במקומם, ישגבם ויושיעם מרעתם ויתן להם טובה גדולה. כל זה להודות כי הכל הוא מיד הא-ל, הרע והטוב.

הציטוט השני הוא פירושו של רד"ק לפסוק יא. פסוק זה אינו נראה מתאים לפירוש 'האוניברסלי' של המזמור, שהרי הוא מנמק את צרתם של האסירים בכך ש"המרו אמרי א-ל", כלומר שעברו על מצוותיו. ובכך האם לא ניתן להוכיח מכאן כי מדובר בישראל, שהם אלו שנצטוו באמרי הא-ל? על כך עונה רד"ק:

'אמרי א-ל' הם המצוות שציווה לבני ישראל לבדם נאמרו המצוות, כי לכל הגויים, אלא שהבדיל ישראל מן האומות במצוות יתרות שציווה אותם והקדישם... אבל המצוות השמעיות ניתנו לאדם הראשון ולזרעו אחריו, והם 'אמרי א-ל'.²⁴

וכאמור, במחנה זה של המפרשים את מזמורנו כמזמור כלל אנושי מצויים עוד מפרשים ראשונים ואחרונים, ואף החדשים מפרשים אותו בדרך זו.²⁵

ד. מזמור העוסק באירועים מעברו של עם ישראל

במקביל לזרם המרכזי של הפרשנים שדבריהם הובאו בסעיף הקודם, קיים מחנה קטן יותר של פרשנים, שמפרשים את מזמורנו כנסוב על עם ישראל ועל קורותיו. מחנה זה אינו אחיד, אלא נחלק לשתי שיטות עיקריות: אלו שרואים את מזמורנו כמזמור המתייחס לאירועים שונים בעברו של עם ישראל, ואלו שרואים בו מזמור נבואי המתאר את גאולתו העתידה של ישראל.²⁶ בסעיף זה נדון בפירושיהם של בעלי השיטה הראשונה.

1. התרגום הארמי

²² בימי הביניים סברו חכמי העמים שעסקו באסטרונומיה כי בחלק הדרומי של הארץ לא קיים יישוב משמעותי של בני אדם מפני החום העצום השורר שם.

²³ דבר זה ניתן להיאמר על התועים במדבר ועל יורדי הים, אך רק בדוחק גם על האסירים שנשתחררו, ואילו על החולים שנתרפאו דבר זה אינו ניתן להיאמר כלל. דוחק נוסף בפירוש ראב"ע הוא שהמילה 'קיבוץ' אינה מתאימה לשיבתם של יחידים למקומות שונים שמהם יצאו.

²⁴ אף ראב"ע חש בקושי שעלול להתעורר בפסוק זה ביחס לפירוש האוניברסאלי של המזמור וענה על כך בקיצור: "אמרי א-ל הם פיקודי הלב, שהשם נטעם בלב כל מדבר".

²⁵ נזכיר כאן מפרשים אחדים: ר' ישעיה, אבן יחיאל, בעל המצודות; ומבין החדשים: בעל הביאור לתהילים (בריל), צ"פ חיות, עמוס חכם ועוד.

²⁶ באמרנו 'מזמור נבואי' אין כוונתנו למזמור שנאמר בנבואה, שהרי ספר תהילים אינו ספר נבואות, אלא ספר המכיל את תפילות משוררי ישראל שנאמרו ברוח הקודש. 'מזמור נבואי' הוא אפוא מזמור שבו נושא המשורר את דבריו על עתיד רחוק ודבריו אלו אינם בגדר נבואה ממש. המזמורים הנבואיים בספר תהילים עוסקים בעיקר בעידן שבו ימלוך ה' על העולם כולו, והכל יכירו במלכותו (לדוגמה, מזמורים מ"ז, ס"ז, צ"ו-צ"ט). נדירים יותר מזמורים כמו זה שאנו עוסקים בו, העוסקים בגאולה העתידה של עם ישראל.

התרגום הארמי לספר תהילים תרגם את פסוקים א-ג תרגום מילולי פחות או יותר, ולפיכך קשה לדעת מי הם לדעתו "גאולי ה'".²⁷ אולם בראש פסוק ד מוסיף המתרגם מבוא קצר :

על עמא בית ישראל איתנבי ואמר : עמא בית ישראל טעו במדברא.

את המילים שבסוף פסוק ז "ללכת אל עיר מושב" הוא מתרגם "למיזל לירושלם קרתא דמייתבא" (- ללכת לירושלים העיר המיושבת). קשה להסיק מכאן אם כוונתו לגאולת עם ישראל בעתיד, או ליציאת מצרים, או אולי לשיבת ציון בימי הבית השני. אולם בביתים הבאים לא נעמוד בפני קושי דומה. במבוא לבית ב (פס' ז) מקדים התרגום ואומר :

על צדקיהו ורברבני ישראל אתנבי ואמר : צדקיהו ורברבני ישראל דגלו בבבל ויתבו בחשוכא...

ובתרגום חוזר : על צדקיהו וגדולי ישראל התנבא ואמר : צדקיהו וגדולי ישראל שגלו לבבל וישבו בחושך... (ומכאן תרגום מילולי).

במבוא לבית ג (פס' יז) מקדים התרגום :

על חזקיה מליך דבית יהודה אתנבי ואמר : חזקיה מליך דבית יהודה דסריב למיסב איתתא...

ובתרגום חוזר : על חזקיהו מלך יהודה התנבא ואמר : חזקיהו מלך יהודה שסרב לשאת אישה... (ומכאן תרגום מילולי. על פי אגדת חז"ל במסכת ברכות י ע"א "חלה חזקיהו למות" [מלכים ב כ', א ; ישעיהו ל"ח, א] מפני שלא נשא אישה ולא עסק בפריה ורביה).

במבוא לבית ד (פסוק כג) מקדים התרגום :

על מלחיא דעם יונה בר אמיתי...

ואת פס' לב "וירוממהו בקהל עם, ובמושב זקנים יהללוהו" הוא מתרגם :

ומרוממין יתיה בכינשת עמא בית ישראל, בסנהדרין דחכימא ישבחון יתיה.

ובתרגום חוזר : ומרוממין אותו בכנסת עם ישראל, ובסנהדרין של חכמים ישבחו אותו.²⁸

במבוא לבית ה (פסוק לג) מקדים התרגום :

על דרא דיואל בר פתואל אתנבי ואמר : כד מרדו בית ישראל ביומי יואל נבייא, אייתי בצורתא בעלמא...

ובתרגום חוזר : על דורו של יואל בן פתואל התנבא ואמר : כאשר מרדו בית ישראל בימי יואל הנביא, הביא בצורת בעולם (ומכאן תרגום מילולי).

תפיסת התרגום הארמי את מזמורנו היא אפוא שכל האמור בו משקף אירועים שונים שאירעו בתקופת המקרא בחוגו של עם ישראל. הקישורים שעושה התרגום לפרקים שונים במקרא מרשימים מאד, אך כמובן שהם אינם בגדר פשוטו של מקרא : בכל בתי המזמור הללו אין כל רמז לאירועים שזכרו בתרגום הארמי.

2.

בפירושו למזמורנו סוקר ר' יוסף יעבץ את דבריהם של פרשנים שונים ביחס ל'כוונת כלל המזמור'. אחד המפרשים שהוא מזכיר²⁹ אומר כי מזמורנו "על גאולת מצרים נאמר, שסגר עליהם המדבר".³⁰ ר' יוסף יעבץ מבקר פירוש זה בחריפות רבה :

והבל הביא גם הוא, כי בארץ גושן היו כולם, לא בארבע פאות היישוב, ועוד : לא היו (- יוצאי מצרים) מבקשים עיר מושב, ולא היו 'רעבים גם צמאים' כי 'פתח צור ויזובו מים' 'ולחם שמים ישיבעם' (תהילים ק"ה, מ-מא). ועוד : לא הדריכם אל עיר מושב, רק אל היס, ולא בדרך ישרה, רק הביאים במעוקלת.

²⁷ במקום אחד מפרש התרגום את הכתוב בדרך שונה מפירושיהם של רוב מפרשי ימי הביניים : את התיבה "ומים" שבסוף פסוק ג מפרש התרגום : "ומן ימא - סטר דרומא", כלומר היס מיצג את צד דרום, הרוח החסרה בפסוק זה, ונראה שכוונתו לים סוף. מפירוש זה מסתבר שקיבוץ גאולי ה' הוא לארץ ישראל, וגאולי ה' הם אפוא ישראל שגלו לארבע כנפות הארץ ועתה הם שבים לארצם.

²⁸ בספר יונה מפורש שהמלחים היו גוים. את הפתרון לשאלת שייכותם למזמור שעוסק כולו בישראל מוצא התרגום בפסוק לב : את הודאתם לה' עשו המלחים "בקהל עם", והכוונה כמובן לעם ישראל, "ובמושב זקנים" והכוונה לסנהדרין של חכמי ישראל. מקבילה עניינית לתרגום הארמי לפסוק זה נמצאת בפרקי דר' אליעזר סוף פרק עשירי. על הפסוק ביונה א', טז "וייראו האנשים (- המלחים) יראה גדולה את ה', ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים" אומר המדרש : "ראו המלחים את כל האותות והנפלאות הגדולות שעשה הקדוש ברוך הוא עם יונה, ... חזרו ליפנו ועלו לירושלים... ונדרו ושלמו להביא איש את אשתו ואת כל אשר לו ליראת א-לוהי יונה... ועליהם הוא אומר : על הגרים, גרי הצדק".

²⁹ הוא מציין בראשי התיבות ר"א, ואיני יודע למי כוונתו.

³⁰ נראה שפרשן זה, שמסתבר כי היה ספרדי, נטה לפרש את המזמור בדרך זו מחמת מנהגם של הספרדים ובני עדות המזרח לומר מזמור זה בכל יום מימי חג הפסח. מנהג זה מבוסס כנראה על תפיסה שהמזמור נאמר על גאולת ישראל ממצרים. ותפיסה כזו נרמזת גם במדרש תהילים למזמורנו.

ביקורתו של ר"י יעבץ על פירוש זה נוגעת אך בפסוקים הראשונים של מזמורנו (א-ט), אך כיצד יבאר פרשן זה את המשך המזמור, עוד יותר קשה להבין.³¹

ה. מזמור העוסק בגאולתם העתידה של ישראל

נעבור עתה למפרשים שלדעתם מזמורנו עוסק בגאולתם העתידה של ישראל.

1. המאירי

ר' מנחם המאירי פותח את פירושו למזמורנו במבוא קצר זה:

נראה לי שזה המזמור נאמר בנבואה על הגאולה מזה הגלות הארוך, שאנחנו בו בצרות גדולות. והזכיר בו ארבעה מיני צרות: הראשונה - הליכה בשבי בארץ מרחקים (ע"פ ישעיהו ל"ג, יז), תמיד, דרך מדבר וארץ חריבה, וסובלים צער רעב וצמא; והשנייה - היות נלכד בשחיתות (ע"פ איכה ד', כ) מאסר; והשלישית - היות מדוכא בחליים; והרביעית - ההליכה בשבי גם כן בארץ מרחק, דרך ים, וסובלים צער הים והמון גליו; ורוב הצרות נכללות באלו. והכוונה, שהם מעונים בכל מיני הצרות, וכשיגאלם האל, יינצלו מכל זה ויודו לה' ויפרסמו "נפלאותיו לבני אדם", וישבו לארצם החריבה ויכוננו בה ערי מושב, ויצליחו בה בכל מיני הצלחות, ומלאה הארץ דעה (ע"פ ישעיהו י"א, ט) כאשר ישלימו עצמם בכל מיני שלמות, כאמרו בסיום דבריו "וכל עולה קפצה פיה" (להלן, מב) - שרומז על שלימות המדות; וכן "ויתבוננו חסדי ה'" (להלן, מג) - שרומז על שלימות המעלות. וראייה לפירוש זה אמרו: **גאלם** וכו' **ומארצות קבצם**, אע"פ שאפשר לדחוק בפירושו.³²

וזולתי פירש בכוונת המזמור (ראה רד"ק שהובא לעיל פס' א), שהיא להעיר בני אדם, שידעו שכל מה ששייגם מן הצרות הוא בהשגחת עונש משפטי האל לעוונותיו. ויתעורר לשוב ולהתפלל לפני האל יתעלה, ויסיר מעליו העונש ההוא. וכשיגיע לזה - יודה לפניו, שהוא בחסדו וברחמי הצילו, עד שייחס כל מאורעיו מושגחים מאתו יתעלה, לא דרך מקרה. והכול נכלל בפירושינו גם כן.³³

אף פירוש זה עבר תחת שבט ביקורתו של ר' יוסף יעבץ:

ואיני רואה את כל מאומה ביד החכם הזה. כי בכל אלה הקורות (- המתוארים בארבעת בתי המזמור) אנחנו חייבים להודות, בין בגלותנו (- עוד בטרם נגאל העם ושב לארצו) בין בארצנו. ולמה יצטרך לערב אלה הצרות עם קיבוץ גלויות? כי די לצרות האלה כל אחת בשעתה. וכאשר נצא מהגלות ונודה לשם יתברך שקבצנו מכל הארצות, לא יצטרך לברך 'הגומלי' למפרע על הצרות שקרו לנו בגלותנו!

2. ספורנו

ר' עובדיה ספורנו מקדים למזמורנו את הדברים הבאים:

זה המזמור אמר המשורר בלשון בני קיבוץ גלויות, שיראו מלחמת גוג ומגוג והתשועה ממנה. ואמר שיאמרו אותם הנגאלים (-אם האמור במזמורנו) אז, כי אמנם ארבעה צריכים להודות כמבואר במזמור, וכולם קרו לישראל, ועל כולם יודו בקיבוץ גלויות הנגאלים משעבוד מלכויות. כי במלחמת גוג ומגוג... ממנה ייושעו...

פירושו של הספורנו פטור מביקורתו של ר' יוסף יעבץ על פירוש המאירי: לפי דבריו הצרות המתוארות במזמור יקרו לישראל **בעת קיבוץ לארצם** - עת גאולתם, במסגרת 'מלחמת גוג ומגוג' - אותה מלחמה עתידית שעליה מנבא יחזקאל (בפרקים ל"ח-ל"ט) ואף נביאים אחרים תיארו אותה.

דא עקא, שבכל הצרות המתוארות במזמורנו, שמהן ניצלו ישראל, אין כל רמז לצרה של מלחמה, שהיא המתאימה דווקא להצלה ממלחמת גוג ומגוג!³⁴

³¹ את בית ב העוסק באסירים שנשתחררו עוד ניתן להחיל על יוצאי מצרים שיצאו מבית עבדים, אולם מה עניין חולים שנתרפאו ויורדי הים באניות לדור יוצאי מצרים? וראה הערה 34 להלן, כיצד פירש ר"ע ספורנו את בתים א-ד.

³² מסתבר כי הפירוש הדחוק שאליו רומז המאירי הוא שפסוקים אלו הם כלל המתפרט בארבעת הבתים הבאים של המזמור.

³³ כוונתו היא שכל העקרונות הללו ניתנים להילמד ממזמורנו גם אם נבארו כנסוב על גאולת העתיד של עם ישראל.

³⁴ כדי להעמיד דברים על דיוקם יש להוסיף זאת: את ארבעת הבתים של מזמורנו א-ד מפרש ספורנו על אירועים שונים **בעברו** של עם ישראל. על בית א - הולכי מדבריות - כותב הפרשן: "וכזה קרה לישראל בצאתם אל המדבר, שהיו צמאים במרה ורעבים במדבר סין, והוא יתברך השביע נפש שוקקה במרה וימתקו המים", ונפש רעבה מלא טוב במדבר סין, בשליו ולחם שמים".

על בית ב - אסירים שנשתחררו - הוא כותב: "וזה קרה לישראל בצאתם ממצרים, שהייתה מאסר בית עבדים".
על בית ג - חולים שנתרפאו - הוא כותב: "וזה קרה לישראל במגפת התלונה, כאמרם (במדבר י"ז, ו) 'אתם המתם את עם ה'", שנרפאו בקטורת, ובדבר הנחשים, שנרפאו בנחש הנחשת".

על בית ד - יורדי הים - הוא אומר: "וכזה קרה לישראל בגלותם מארצם, כאמרו (דברים כ"ח, סח) 'השיבך ה' מצרים באניות', ובשובם לעתיד כאמרו (ישעיהו י"א, טו) 'החרים ה' את לשון ים מצרים'".

מדבריו במבוא לפירוש מזמורנו משתמעת תפיסה שונה - שדברים אלו המתוארים בבתי א-ד, הם מאירועי מלחמת גוג ומגוג. ואיני יודע כיצד יש להלום את שני חלקי פירושו.

ו. פירושו של ר' יוסף בן נחמיאש

עדיין אנו עוסקים במחנה הפרשנים המפרשים את מזמורנו כמזמור 'גאולי', אלא שמחמת חשיבותו של הפירוש שביא להלן, ייחדנו לפירוש זה ולדיון אודותיו סעיף בפני עצמו בעיוננו. רבי יוסף בן נחמיאש היה תלמיד הרא"ש, וחי בטולדו באמצע המאה הארבע עשרה.³⁵ הוא כתב פירושים על כמה וכמה מספרי המקרא³⁶ וכן על פרקי אבות ועל הפיוט 'אתה כוננת' על סדר העבודה ליום הכיפורים.³⁷ פירושו על ספר תהילים לא הגיע לדינו, ועל קיומו ידוע לנו מצייטוטים שהוא עצמו מצטט בספריו השונים. ר' יוסף יעבץ, שחי כמאה חמישים שנה אחריו והכיר את פירושו לספר תהילים, מזכיר אף את פירושו של ר' יוסף בן נחמיאש למזמור:

וכתב נחמיאש, כי בצאתם מן הגלות וילכו לארץ ישראל, יקרה להם אלו הארבעה מקרים.

ובכן, ארבע הצרות המתוארות בארבעת הבתים הראשונים של מזמורנו ושמהן נגאלו גאולי ה', אינן צרות המאפיינות את חיי הגלות (כפי שפירש המאירי) וגם לא את מלחמת גוג ומגוג (כמשתמע מפירוש ספורנו), אלא הן ממאפייניו של תהליך קיבוץ הגלויות עצמו!

ר' יוסף יעבץ אינו חושך שבט ביקורתו גם מפירושו זה:

ואינו נכון, כי (ירמיהו ל"א, ט) "מזרה ישראל - יקבצנו, ושמרו כרעה עדרו"; (ישעיהו נ"ב, יב) "לא ירעבו ולא יצמאו (- השבים מן הגלות) ולא יכם שרב ושמש, כי מרחמם ינהגם, ועל מבועי מים ינהלם".

כלומר, תיאור קיבוץ הגלויות בנבואות הגאולה במקרא אינו דומה כלל לאמור במזמורנו, על פי פירושו של ר"י נחמיאש, אלא ממש הפוך: ה', הוא שיקבץ את עמו וישמור עליו כרועה השומר את עדרו, ודרכם של גאולי ה' תהיה מיושרת לפנייהם בלא כל קושי האופייני להולכים בדרכים. ובאמת ניתן היה להביא פסוקים רבים נוספים להוכיח את טענתו של ר' יוסף יעבץ. ובכן, האם תיאורי קיבוץ הגלויות במקרא אחידים הם, ואין בהם יוצאי דופן? לאו דווקא. כבר בנבואה בספר ירמיהו שממנה ציטט ר"י יעבץ אנו מוצאים:

ל"א, ז הַנְּנִי מִבֵּיא אוֹתָם מֵאַרְץ צָפוֹן, וְקִבְּצֵתִים מִיַּרְכְּתֵי אֶרֶץ
בָּם עוֹר וּפְסֶחַ הָרָה וְיִלְדֶת יַחְדָּו, קֶהֶל גְּדוֹל וְשׁוֹבוֹ הֶנְהָ.

ח בְּבִכֵי יְבֹאוּ, וּבְתַחֲנוּנִים אוֹבִילִם

אוֹלִיכֶם אֶל נַחְלֵי מִים בְּדֶרֶךְ יֵשֶׁר לֹא יִשְׁלֹוּ בָּהּ ...

אמנם נכון כי ה' מוליך את עמו השב לארצו "בדרך ישר לא יכשלו בה", אולם מה מקום לפני כן לבכיים ולתחנוניהם של הנקבצים? אין זאת, אלא שהנקבצים, הכוללים בקרבם "עור ופסח, הרה וילדת", החלו את דרכם לציון בקושי רב, וקושי זה הוא שהביאם 'לבוא בבכיה'. והנביא מבטיח, כי בהמשך דרכם יוליכם ה' בדרך ישר "והפכתי אבלם לששון, ושמחתים מיגונם" (שם פס' יג).

והרי גם מזמורנו, על פי פירושו של ר"י נחמיאש, מבטיח דבר דומה: לאחר תחנוניהם של הנקבצים ("ויזעקו אל ה' בצר להם") יושיעם ה' ממצוקותיהם "וידרכם בדרך ישרה ללכת אל עיר מושב". אף בפרק ל' בירמיהו אנו מוצאים כי תהליך קיבוץ הגלויות יהיה כרוך במשבר, ויהיה תהליך קשה ומיוסר. רק סיומו יהיה בישיבה בשקט ובשלווה בארץ:

ל', ה ... קוֹל תְּרִדָּה שְׁמַעְנִי, פֶּחַד וְאִין שְׁלוֹם ...

ז הוֹי כִּי גְדוֹל הַיּוֹם הַהוּא מֵאִין כְּמָהוּ, וְעַת צָרָה הִיא לְיַעֲקֹב וּמִמָּנָה יִנְשָׁע.

י ... כִּי הַנְּנִי מוֹשִׁיעַד מִרְחוֹק, וְאֵת זֶרְעֵד מֵאַרְץ שְׁבָיִם

וְשָׁב יַעֲקֹב וְשָׁקֵט וְשָׁאֵן וְאִין מִחֲרִיד.

יא כִּי אֲתָד אֲנִי נָאִם ה' לְהוֹשִׁיעַד ...

וְיִסְרְתִיד לְמִשְׁפָּט וְנִקְהָ לֹא אֲנָקֵד.

ברם התיאור החמור ביותר של קיבוץ גלויות משברי שיש בו ייסורים ומשפט קשה לנקבצים (או לחלקם) נמצא בנבואת יחזקאל בפרק כ':

כ', לב וְהֶעֱלָה עַל רוּחְכֶם הָיּוּ לֹא תִהְיֶה, אֲשֶׁר אֲתֶם אֹמְרִים:

³⁵ הוא ישב ביחד עם בני הרא"ש בבית הדין של העיר טולדו.

³⁶ בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה העשרים ההדיר והדפיס הרב משה אריה במברגר לראשונה את פירושו של ר' יוסף לספרים ירמיהו, משלי, אסתר. הוא מציין במבואות שכתב לספרים אלו, כי מלבד ספר ר' יוסף פירוש על התורה, על ספר תהילים ועל מגילת קהלת, ואלו לא הגיעו לדינו.

³⁷ אף את שני אלה הדפיס הרב משה אריה במברגר. במבוא לפירוש אבות ציין כי ר' יוסף חיבר גם פירוש על מסכת נדרים שלא הגיע לדינו. מלבד פירושו השונים שהוזכרו בהערה הקודמת ובהערה זו, חיבר ר' יוסף תחינות ובקשות וכן ספר אסטרונומי בשפה הערבית שתרגומו העברי נותר בכתב יד.

נְהִיָּה כְּגוֹיִם כְּמִשְׁפָּחוֹת הָאֲרָצוֹת לְשֶׁרֶת עַץ וְאֶבֶן.

- לג חי אָנִי נָאֵם ה' א-לוהים אִם לֹא בָּיַד חֲזָקָה וּבְזֵרוּעַ נְטוּיָה וּבְחִמָּה שְׁפוּכָה אֶמְלֹךְ עֲלֵיכֶם.
- לד וְהוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מִן הָעַמִּים וְקִבַּצְתִּי אֶתְכֶם מִן הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר נְפֹצְתֶם בָּם בָּיַד חֲזָקָה וּבְזֵרוּעַ נְטוּיָה וּבְחִמָּה שְׁפוּכָה.
- לה וְהִבֵּאתִי אֶתְכֶם אֶל מְדִבַּר הָעַמִּים וְנִשְׁפָּטִיתִי אֶתְכֶם שָׁם פְּנִים אֶל פְּנִים...
- לח וּבְרוּתִי מִכֶּם הַמְרָדִים וְהַפּוֹשְׁעִים בִּי מֵאַרְצְךָ מְגוֹרֵיהֶם אוֹצִיא אוֹתָם, וְאֶל אֲדָמַת יִשְׂרָאֵל לֹא יָבֹאוּ...

משתי הנבואות האחרונות שציטטנו משתמע בביטוי, שאף בעת תהליך קיבוץ הגלויות ימשיך עקרון הגמול ביחס לעם ישראל, והוא, או חלקים מתוכו, ייענשו על חטאיהם בטרם יושלם תהליך השיבה לארץ.

נשאלת אפוא השאלה, כיצד מתיישבות הנבואות המתארות את תהליך קיבוץ הגלויות כתהליך שיש בו רק אורות ואין בו כל צללים (והן רוב הנבואות העוסקות בכך) עם הנבואות המתארות תהליך זה כתהליך הכרוך במשברים ובייסורים קשים? כדי לענות על שאלה זו נעיין בדבריו של רבי חיים בן עטר בפירושו לתורה "אור החיים", ספר במדבר כ"ד, יז. בלעם נושא שם את משלו ואומר:

אָרְאֵנוּ וְלֹא עֲתָה אֲשׁוּרְנוּ וְלֹא קָרוֹב דְּרָךְ כּוֹכַב מֵעֵקֶב וְקָם שֶׁבֶט מִיִּשְׂרָאֵל

ועל כן כותב ר"ח בן עטר:

אראנו ולא עתה וגוי' כפל הדברים במילים שונות. גם כפל לומר "דרך כוכב מעקב / וקם שבט מישראל"... כל הנבואה במלך המשיח נאמרה, ויתבאר על פי דבריהם ז"ל (סנהדרין צח ע"א) שאמרו בפסוק (ישעיהו ט', כב) "בעתה אחישנה" - ויש כאן סתירה הגיונית: אם תבוא הגאולה בעתה, לא תוחש, ואם יוחש זמנה, לא תבוא בעתה, אלא קודם לכן, ואמרו חז"ל: "זכו - אחישנה; לא זכו - בעתה", והוא ריחוק מופלג... וכנגד שני קצים אלו דיבר הכתוב (- בדברי בלעם): כנגד 'אם זכו' אמר: "אראנו" - פירוש, לדבר שאני עתיד לומר, אבל "אינו עתה" בזמן זה, אלא בזמן אחר, ויכול להיות שאינו רחוק כל כך... וכנגד 'קץ בעתה' אמר: "אשורנו" - כמו שצופה מרחוק - והוא אמרו "ולא קרוב", כי הקץ של 'בעתה' ארוך עד למאד בעוונות.

ואמרו "דרך כוכב מעקב" - זאת היא הנבואה שאמר עליה "אראנו" וגוי'. וכפל העניין ושינוי הלשון יתבאר על פי דבריהם, (במסכת סנהדרין שם) שאמרו, שאם תהיה הגאולה באמצעות זכות ישראל, יהיה הדבר מופלא במעלה, ויתגלה הגואל מן השמים, במופת ואות... מה שאין כאן כשתהיה הגאולה מצד הקץ, ואין ישראל ראויים לה, תהיה באופן אחר, ועליה נאמר (זכריה ט', ט) שהגואל יבוא "עני ורכב על חמור", והוא מה שאמר כאן: כנגד גאולת 'אחישנה'... אמר "דרך כוכב" - שיזרח הגואל מן השמים... וכנגד גאולת 'בעתה'... אמר "וקם שבט מישראל", פירוש שיקום שבט אחד מישראל כדרך הקמים בעולם דרך הטבע... שיבוא עני ורכב על חמור.³⁸

ובכן, לא רק זמנה של הגאולה (אם תקדים או שמא תאחר) תלוי בזכותם של ישראל, אלא גם אופיה של הגאולה יכול להשתנות על פי מעשיהם של ישראל - אם תהיה הגאולה תהליך מופלא ונסי, או שמא תהליך טבעי ומלא קשיים. אין פלא אפוא שאנו מוצאים במקרא תיאורים שונים, ואף מנוגדים, של קיבוץ הגלויות: ברוב הנבואות מתואר תהליך זה בצבעים מרהיבים, שהרי זוהי האפשרות האידיאלית. אולם במיעוט הנבואות, וכך הדבר אף במזמורנו כפי שפירש אותו ר' יוסף בן נחמיאש, מתואר קיבוץ הגלויות כתהליך רצוף קשיים ומשברים. ה' יחלץ מהם את עמו ויביאם אל ארצם, ואז יודו לו על חסדו עמהם.

כמובן שבין שתי האפשרויות הקיצוניות ישנן אפשרויות ביניים רבות. יותר מכך: תהליך קיבוץ גלויות יכול להימשך דורות אחדים, והוא נוגע בקהילות שונות וביחידים הפזורים בארצות שונות, ואם כן אותו תהליך עצמו יכול להכיל בתוכו באותו הזמן אופנים שונים של קיבוץ הפזורים: יש מן הפדויים שיזכו לשוב לציון ברינה, ושמתח עולם על ראשם, ויש מהם שבבכי יבואו ובתחנונים יובילם ה'.

³⁸ דברי ר"ח בן עטר מהווים הרחבה של שתי מימרות סמוכות המופיעות במסכת סנהדרין צח ע"א:

א. אמר רבי אלכסנדר: ר' יהושע בן לוי רמי (- הקשה סתירה):
כתיב 'בעתה' וכתיב 'אחישנה'!
זכו - אחישנה; לא זכו - בעתה.

ב. אמר רבי אלכסנדר: ר' יהושע בן לוי רמי:
כתיב (דניאל ז', יג) "וְנִאֲרוּ עִם עֲנְנֵי שָׁמַיָא קָבַר אֲנִי אֶתְהּ הָאָ" (- והנה עם ענני השמים, כבן אדם היה בא)
וכתיב (זכריה ט', ט) "עני ורכב על חמור"?
זכו - 'עם ענני שמיא'; לא זכו - 'עני ורכב על חמור'.

המימרא השנייה מנגידה שני פסוקים שבהם מתוארת הופעתו של המשיח. ואמנם רש"י על התלמוד שם פירש שהסתירה ביניהם היא האם יבוא המשיח 'עם ענני שמיא' - 'במהירות', או שמא "כעני הבא על חמור" - בעצלות, ואם כן זוהי אותה סתירה כמו במימרא הראשונה ותירוץ הגמרא הוא אותו תירוץ. אולם ר"ח בן עטר פירש שבמימרא השנייה הסתירה היא בשאלה מה יהיה אופיה של ביאת המשיח, וכפי שנכתוב למעלה להלן.

ז. בעינינו ראינו

בהמשך עיונו בשבוע הבא נשתדל לבסס את פירושו של ר' יוסף בן נחמיה למזמורנו. בסיום חלק זה של העיון נוסף רק זאת: שאלת אופיו של תהליך קיבוץ הגלויות ביחס לבן דורנו החי בישראל איננה רק שאלה פרשנית או עיונית, אלא היא נוגעת לחיי האישיים, שלו או של אבותיו, ולחיי עם ישראל כולו בדורות האחרונים.

קיבוץ גלויות עם ישראל לארצו מתרחש מזה שלושה ארבעה דורות, ומאז קמה מדינת ישראל לפני ששים שנה התעצם התהליך והתרחב מאד. כיום חיים בישראל כמחצית היהודים בעולם, בעוד שכשהחל תהליך זה, לפני יותר ממאה שנה, לא חיו בארץ אפילו אחוז אחד מיהודי העולם.

כיצד התרחש תהליך זה? האם התנהל על מי מנוחות ובדרך ישרה ללא מעקשים, או שמא התנהל בקשיים עצומים כשהוא רצוף במשברים? האם העולים לציון שבו אליה ברירה ושמתח עולם על ראשם, או שמא באו לציון בבכי ובתחנונים? והאם בבואם ישבו בארץ מיד בהשקט ובשאנן, או שמא נאלצו להיאבק ולסבול כדי למצוא אפשרות לקיומם בה? האם "דרך כוכב מיעקב", וגאולת ישראל באה על ענני שמים, או שמא "קם שבט מישראל" - "כדרך הקמים בעולם דרך הטבע... עני ורוכב על חמור"? אמנם לכל יהודי שעלה לארץ ונאבק כדי להשתקע בה יש סיפור עלייה אישי ומשפחתי בפני עצמו, אולם בהכללה ניתן לומר כי תהליך קיבוץ הגלויות והמאבק ליישוב הארץ היה רצוף בקשיים ובמשברים וכך הוא עד היום הזה.

בעינינו ראינו כיצד כל הנאמר במזמורנו ויותר מכך נתקיים בגאולי ה' בדורותינו, כאשר גזר ה' אומר לקבצם מארצות, ממזרח וממערב מצפון ומים. היו שתעו במדבר בדרכם לארץ, והיו שהעפילו אליה על אניות רעועות שנקלעו לסערות בים; היו שישבו בבתי סוהר מפני רצונם לעלות לארץ, והיו קהילות שלמות שישבו מאחרי דלתות נחושת ובריחי ברזל שמנעו מהם את העליה. העולים הראשונים שנאחזו באדמת הארץ התמודדו עם מחלות קשות והגיעו עד שערי מוות.

ועל אף כל הקשיים הללו, זכו מיליוני יהודים לעלות לציון ולראות ברכה ביישובם בה. מדבר הפך לאגם מים, וארץ ציה למוצאי מים. רעבים כוננו בציון עיר מושב, זרעו שדות ונטעו כרמים אשר עשו פרי תבואה, וה' ברכם וירבו מאד. עדיין עומדים לפנינו קשיים עצומים בתחומים רבים, אולם מזמורנו בא ללמד אותנו, אנו גאולי ה' אשר גאלם מיד צר ומארצות קבצם, להתבונן בחסדי ה' המתגלים בתהליך ההיסטורי שאנו שותפים בו, ולהודות לו על חסדו ועל נפלאותיו עמנו, ולומר בפה מלא:

הדו לה' כי טוב פי לעולם תִּסְדּוּ.

ח. מהו פשוטו של מזמור?

את סעיף ב פתחנו בדברי ר' יוסף יעבץ כי "נבוכו המפרשים בכוונת כלל המזמור". בהמשך אותו סעיף העלינו את השיקול העיקרי לפרש את מזמורנו כמזמור כלל-אנושי, ולעומתו את השיקול לפרשו כמזמור ישראלי, העוסק בקורות עם ישראל. בסיום אותו סעיף זימנו עצמנו לצאת בעקבות חז"ל ובעקבות פרשניו הראשונים, ולראות כיצד הם פירשו את "כוונת כלל המזמור", ואת זאת עשינו בסעיפים ג-ו. עתה, נבוכים גם אנו: מהו פשוטו של מזמורנו? איזה מבין המחנות של הפרשנים מכון לפשט המזמור?³⁹

לו היינו מגדירים כי פשוטו של מזמור הוא המשמעות העולה מכלל תיבותיו, פסוקיו ואף ממבנהו, נדמה כי היינו מצטרפים למחנה המפרשים את מזמורנו כמזמור כלל-אנושי. השיקול שהעלינו בסעיף ב כי השם 'ישראלי' אינו מופיע במזמור כלל, וכן אין בו כל שם אחר שיכול לרמוז לעם ישראל ולקורותיו, הוא שיקול מכריע מבחינת הפשט כפי שהוגדר לעיל. המפרשים שפירשו את מזמורנו כעוסק בעם ישראל ובקורותיו, עשו כן על סמך ידיעות שיש להם **מחוץ** למזמור, ידיעות שמצאו להן אחיזה אסוציאטיבית בלשון המזמור.⁴⁰ אולם לו היינו מראים את מזמורנו לאדם שאינו מכיר דבר מחוץ למזמור זה, ודאי שהיה מפרשו בדרך שפירשוהו רש"י, ראב"ע ורד"ק, דהיינו כמזמור כלל-אנושי.

אלא שהגדרת פשוטו של מזמור אינה כה פשוטה: מלבד תיבותיו, משפטיו ומבנהו של המזמור, משפיע על משמעותו גם ההקשר שבו הוא נתון. מזמור בספר תהילים מצוי במעגלי הקשר רבים: הוא נתון בסמיכות למזמורים שלפניו ושלאחוריו; הוא מצוי

³⁹ במהלך עיונו הזכרנו פעמים רבות את ר' יוסף יעבץ ואת ביקורתו על המפרשים שקדמוהו ואף נשאנו ונתנו בדבריו, אולם את פירושו שלו לא הבאנו. בפירושו עושה ר"י יעבץ סינתזה בין שני המחנות: את פתיחת המזמור (פס' א-ג) הוא מפרש כ"הודאה שנודה לשם יתברך בקיבוץ גלויות", ואילו את המשך המזמור הוא מפרש בדרכם של חז"ל כי ה' "עושה נפלאות בכל עת, עם כל בשר, באלו הארבעה פנים". ובכן, מה הקשר בין שני הנושאים הללו? קשר זה נועד ללמדנו "שיש לבטוח בבוראנו יתברך שיגאלנו בגלותנו", שכן מי שפודה את כלל בני האדם בכל עת מצרותיהם, "כל שכן שיקבץ עמו ונחלתו, בני בחונו אברהם יצחק ויעקב, לקץ הימים."

פירוש זה, שלכאורה נוטל מכל אחד ממחנות המפרשים את יתרונו הפרשני, באמת הוא דחוק יותר מכל פירוש שמפרש את מזמורנו כמזמור אחיד, בין מן המחנה האחד בין מן המחנה האחר. ראשית, הקישור שעושה המפרש בין פסוקי הפתיחה לבין גופו של המזמור דחוק ביותר, ואין לו כל רמז בלשון הכתוב. שנית, על פי דבריו עיקר תכליתו של המזמור היא לחזק את הביטחון בגאולתם של ישראל. אולם לגאולה זו מקדיש המזמור שלושה פסוקים בלבד, ואילו לראייה העקיפה שנועדה לחזק את הביטחון הזה הוא מקדיש ארבעים פסוקים, שאינם עוסקים כלל בעם ישראל! יחס כמותי כזה בין העיקר לטפל אינו מסתבר כלל.

⁴⁰ לדוגמה: המילים 'גאולי ה'' מתקשרות בתודעתו של אדם המודע למצבו של עם ישראל, לגאולת עמו של ה'. אולם מבחינה לשונית אין בכך כל הכרח: המונח 'גאולה' מתייחס במקרא פעמים רבות לפדייתו של הפרט מצרותיו או ממצב ירוד.

לעתים בקובץ מזמורים שניתן להגדירו על פי סימנים שונים; הוא חלק מספר תהילים; ולבסוף, הוא יחידה ספרותית שהיא חלק מן המקרא.

המפרשים שפירשו את מזמורנו כעוסק בגאולתו של עם ישראל עשו כן ודאי בהשפעת ההקשר המקראי הרחב: קיבוץ גאולי ה' מארצות המצויות בארבע כנפות הארץ הוא ודאי קיבוץ גלויותיהם של ישראל בעת גאולתם, קיבוץ המתואר במקומות רבים במקרא כהבטחה לעתיד.⁴¹

בדברינו הבאים ננסה לבחון את מעגל ההקשר המצומצם ביותר שבו נתון מזמורנו - את סמיכותו לשני המזמורים שלפניו, ואת תרומת ההקשר הזה לפרשנותו של מזמורנו.

ט. הקשר בין המזמורים השכנים ק"ה-ק"ו

בעיון המבוא למזמורים קי"א-קי"ב ("סימוכים לעד לעולם") עסקנו באותם מקרים בודדים בספר תהילים, שבהם שכנותם של מזמורים אינה נובעת ממעשה העריכה, שיצרה שכנות בין מזמורים עצמאיים מחמת דמיונות לשון ועניין שנמצאו ביניהם, אלא השכנות נובעת מקשר ראשוני בין המזמורים: הם נתחברו יחדיו, ויש בהם המשכיות רעיונית וסגנונית מהותית.

אחת הדוגמאות שהבאנו שם (מלבד מזמורים קי"א-קי"ב עצמם העומדים במרכז אותו עיון) היא צמד המזמורים ק"ה-ק"ו המקדימים את מזמורנו. מזמורים אלו, הדומים זה לזה באורכם ופוחחים שניהם ב"הודו לה'", סוקרים שניהם את עברם ההיסטורי של ישראל. מזמור ק"ה פותח בתקופת האבות ומסיים בכניסה לארץ, ואילו מזמור ק"ו פותח ביציאת מצרים ובקריעת ים סוף, מסיים בחטאי ישראל בארצם ובעונשים שפקדו אותם, וכוללה בו ברמז אף הגלות מהארץ (פסוקים מו-מז). קיימת אפוא חפיפה חלקית בין שני המזמורים: יציאת מצרים וההליכה במדבר מתוארות בשניהם, ודבר זה מעורר תמיהה על ההנחה שהנחנו שקיימת המשכיות ביניהם.

באמת, ההמשכיות בין שני המזמורים אינה במישור ההיסטורי, אלא בעיקר במגמה הרעיונית המשותפת לשניהם: מזמור ק"ה מתאר את חסדי ה' עם ישראל ואת נאמנותו לברית שכרת עם אבותיהם:

ח	זָכַר לְעוֹלָם בְּרִיתוֹ	דָּבַר צָנָה לְאֶלֶף דּוֹר.
ט	אֲשֶׁר כָּרַת אֶת אַבְרָהָם	וּשְׁבוּעָתוֹ לְיִשְׁחָק.
י	וַיַּעֲמִידָהּ לְיַעֲקֹב לְחֶק	לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם.
יא	לֵאמֹר: לְךָ אֶתְּן אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן	חָבַל נִחַלְתָּכֶם.

המזמור מסתיים בהזכרה מחודשת של הברית, ובתיאור מימושה בנתינת הארץ לבניהם של האבות:

מב	כִּי זָכַר אֶת דְּבַר קִדְשׁוֹ	אֶת אַבְרָהָם עֲבָדוֹ.
מג	וַיּוֹצֵא עִמּוֹ בְּשׂוֹן	בְּרָנָה אֶת בְּחִירָיו.
מד	וַיִּתֵּן לָהֶם אֶרְצוֹת גּוֹיִם	וַיַּעֲמַל לְאֲמִים יִרְשׁוּ.

הפסוק האחרון במזמור ק"ה מהווה הקדמה לנושאו של מזמור ק"ו: ה' נתן לעמו ארצות גוים -

מה	בַּעֲבוּר יִשְׁמְרוּ חֻקָּיו	וַתּוֹרַתָּיו יִנְצְרוּ
----	------------------------------	-------------------------

מזמור ק"ו מתאר את כפיות הטובה של ישראל, שהחלה עוד ביציאת מצרים ובעת ההליכה במדבר,⁴² אך נמשכה, ואף התעצמה, בעת ישיבתם בארץ.

הסקירה ההיסטורית במזמור זה, לאחר ההקדמה בפסוקים א-ה, פותחת בפסוק ו:

חטאנו עם אבותינו	הָעֵינֵינוּ הִרְשָׁעֵנוּ
------------------	--------------------------

ובכן, לא נתקיים התנאי 'בעבור ישמרו חוקיו'. דבר זה הביא לשרשרת של עונשים שלא הועילו, עד שנתן ה' את ישראל ביד גוים, ולבסוף - כך נרמז בפתיחת המזמור בפסוקים ד-ה, ובחתימתו בפסוק מז - גלו ישראל מארצם. רמז כפול זה נתון בתפילותיו של המשורר שאת האחת נשא עוד לפני שהחל את הסקירה ההיסטורית, ואת האחרת - לאחר שסיים אותה. בפתיחת המזמור נאמר:

ד	זָכַרְנִי ה' בְּרִצּוֹן עֲמֶךָ	פָּקְדֵנִי בִישׁוּעָתֶךָ.
ה	לְרֵאוֹת בְּטוֹבַת בְּחִירֶיךָ	לְשִׁמְחַת בְּשִׂמְחַת גּוֹיֶךָ...

ובכן, עם ישראל זקוק לכך שה' יפקוד אותו בישועתו, והמשורר מבקש להיות כלול בישועת עמו. רמז זה מתפרש יותר בתפילה המסיימת את המזמור:

מז	הוֹשִׁיעֵנו ה' אֱלֹהֵינוּ	וְקַבְּצֵנוּ מִן הַגּוֹיִם
----	---------------------------	----------------------------

⁴¹ לדוגמה: דברים ל', ג-ד: "... ושב וקבצך מכל העמים אשר הפיצך א-להיך שמה. אם יהיה נדחך בקצה השמים, משם יקבצך ה' א-להיך...".

⁴² כאן טמון ההסבר לחפיפה ההיסטורית החלקית בין שני המזמורים: תקופת יציאת מצרים וההליכה במדבר במזמור ק"ה הן התקופות שבהן מרעיף ה' את חסדו על עמו במסגרת קיום בריתו עם אבותם; אותה תקופה עצמה במזמור ק"ו מבטאת את כפיות הטובה של ישראל ואת מְרָכָם.

כסיכום ביניים נוכל לומר כי אמנם כל מזמור מן השניים הללו עומד בפני עצמו, אולם ברור שמאחרי שני המזמורים ניצבת תוכנית אחת, רעיון אחד, המתבטא דווקא בניגוד שבין המזמורים, וכדי לעמוד על כך יש צורך בקריאה רצופה של שניהם.⁴⁴

י. הקשר בין מזמור ק"ז לשני קודמיו

עתה נטען, שמזמור ק"ז אינו אלא המשכם של מזמורים ק"ה-ק"ו, והוא משמש חוליה שלישית בטרילוגיה המקיפה את קורות עם ישראל מבחירת אברהם ועד לגאולת ישראל בעתיד.⁴⁵

הבה נתבונן בקשרים מסוגים שונים הקיימים בין מזמור ק"ז לבין שני קודמיו.

- שלושת המזמורים פותחים ב"הודו לה'", והפתיחה של מזמור ק"ו היא ממש כבמזמורנו: "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו".⁴⁶
- אורכם של שלושת המזמורים דומה.⁴⁷
- המעיין בשלושת המזמורים כאחד, יחוש כי לשלושת אופי סגנוני דומה. ניכרים ביניהם קשרים לשוניים המתבטאים בחזרה על מילים מיוחדות ובחזרה של צירופים לשוניים אופייניים.⁴⁸ חלק ניכר מן הקשרים הלשוניים המנויים בהערה 10 נובע מדמיון ענייני בין המקומות המקבילים.⁴⁹

הקשר החשוב ביותר בין מזמור ק"ז לקודמו הוא בכך שפתיחת מזמור ק"ז מהווה המשך ישיר של סיום מזמור ק"ו. כפי שראינו לעיל, הזמן ההיסטורי שבו נמצא המשורר של מזמור ק"ו, ושממנו הוא סוקר את מאורעות עמו בעבר, הוא זמן הגלות. דבר זה בא לידי ביטוי בתפילה הפותחת את המזמור בפסוקים ד-ה, ובתפילה המסיימת - בפסוק מז. בפסוק מז נרמזת הגלות במילים "ויתן אותם לרחמים לפני כל שוביהם" ובפסוק מז מבקש המשורר בשם העם הגולה:

הושיענו ה' א-להינו וקבצנו מן הגוים

⁴³ הרמז גלות וליחס ה' לעמו בה, נמצא כבר בפסוקים מד-מו שלפני תפילת המשורר:

מד	וַיָּרָא בְּצַר לָהֶם	בְּשִׁמְעוּ אֶת רִנָּתָם.
מה	וַיִּזְכֹּר לָהֶם בְּרִיתוֹ	וַיִּנְחַם כְּרַב חֲסָדָו.
מו	וַיִּתֵּן אוֹתָם לְרַחֲמִים	לְפָנָי כָּל שׁוֹבֵיָהֶם.

⁴⁴ התוכנית האחת המשותפת לשני המזמורים היא שגרמה לבחירת טווח הזמן ההיסטורי המתואר בכל מזמור בפני עצמו וכן לבחירת האירועים הספציפיים המתוארים בו. הכרת התוכנית הזאת מסייעת לענות על בעיות שונות המתעוררות בלימודם. לדוגמה: מדוע במזמור ק"ה נעדר תיאור קריעת ים סוף כחלק מתיאור חסדי ה' עם ישראל ביציאת מצרים? התשובה על כך ניתנת במזמור ק"ו: אירוע זה נבחר שם כדי להמחיש את ראשיתה על כפיות הטובה של ישראל (ז): "וימרו על ים בים סוף".

⁴⁵ טענה זו, עוד בטרם ננסה לבסס אותה, נתקלת בקושי מיידי: הרי במזמור ק"ו נחתם הספר הרביעי של תהילים, ופסוק מח במזמור זה הוא פסוק חתימה אופייני, שבדומה לו אנו מוצאים בחתימת הספר הראשון (מ"א, יד), השני (ע"ב, יח-יט) והשלישי (פ"ט, ג), ואילו מזמור ק"ז פותח את הספר החמישי בתהילים: על קושי זה נענה בהמשך דברינו, לאחר שנבחר את היחס בין מזמורים ק"ה-ק"ו למזמור ק"ז.

⁴⁶ אמנם במזמור ק"ו באה לפני מילים אלו הקריאה "הללו י-ה" (הבאה גם בחתימת מזמור ק"ה, אך חסרה לגמרי במזמור ק"ז).

⁴⁷ במזמור ק"ה 45 פסוקים; במזמור ק"ו - 47 פסוקים (ללא פסוק מח, החותם את הספר הרביעי ואינו מגופו של המזמור); במזמור ק"ז 43 פסוקים. אורך כזה של מזמורים אינו רגיל בספר תהילים.

מזמור ק"ז מזמורים ק"ה-ק"ו

(ב)	גַּאֲלִים מִיַּד צָר.	(ק"ו, ו) וַיִּגְאֲלֵם מִיַּד אוֹיְבֵי.	[מהקבלה זו נראה כי צר' פירושו 'אויב', ולא כדברי ראבי"ע]
(ג)	וּמַאֲרָצוֹת קִבְּצָם	(ק"ו, כז) וּלְזָרוֹתֵם בְּאֲרָצוֹת.	
(ד)	תַּעֲנוּ בַּמִּדְבָּר בִּישִׁימוֹן	(ק"ו, מז) וַקְּבָצֵנוּ מִן הַגּוֹיִם	
(ו)	וַיִּצְעְקוּ אֵל ה' בְּצַר לָהֶם	(ק"ו, יד) וַיִּתְאָוּ תַּאֲוָה בַּמִּדְבָּר וַיִּנְסוּ א-ל בִּישִׁימוֹן.	
(ח)	וַנְּפַלְאוֹתָיו לִבְנֵי אָדָם	(ק"ו, מד) וַיָּרָא בְּצַר לָהֶם	
(י-יא)	יִשְׁבֵּי חֲשָׁךְ... כִּי הַמְרוֹ	(ק"ו, מג) פְּעָמִים רַבּוֹת יִצְלִים	
(י)	אֲסִירֵי עֲנִי וּבָרָזַל.	(ק"ה, ב) שִׁיחוּ בְּכָל נַפְלְאוֹתָיו (וכן שם ה; ק"ו, ז)	
(יא)	כִּי הַמְרוֹ אֲמָרֵי אֵל	(ק"ה, ח) שֶׁלַח חֲשָׁךְ וַיִּחְשָׁךְ וְלֹא מָרוּ אֶת דְּבָרָיו (דְּבָרוֹ).	
(יג)	וַעֲצַת עֲלִיוֹן נֶאֱצַו.	(ק"ה, יח) עֲנוּ בְּכָבֵד רַגְלֵי (רְגְלוֹ) בְּרִזָּל בָּאָה נִפְשׁוֹ.	
(כ)	מִמְצַקוֹתֵיהֶם יוֹשִׁיעֵם	(ק"ו, ז) וַיִּמְרוּ עַל יָם; (לג) כִּי הַמְרוּ אֶת רוּחוֹ	
(כג)	וַיִּשְׁמְחוּ	(ק"ו, מג) וְהִמָּה יִמְרוּ בַעֲצָתָם	
(כד)	וַיִּשְׁמְחוּ	(ק"ו, ח) וַיּוֹשִׁיעֵם לְמַעַן שְׁמוֹ; (ו) וַיּוֹשִׁיעֵם מִיַּד שׁוֹנְאָ	
(כה)	וַיִּשְׁמְחוּ	(ק"ו, ט) וַיּוֹלִיכֵם בְּתֵהוֹמוֹת כַּמִּדְבָּר.	
(לז)	וַיִּשְׁמְחוּ	(ק"ה, מא) פָּתַח צוּר וַיְזוּבוּ מֵיָם הַלְכוּ בַּצִּיּוֹת נִהָר.	
(לב)	וַיִּשְׁמְחוּ	(ק"ה, ג) וַיִּשְׂמַח לֵב מִבְּקִשֵׁי ה'.	

⁴⁹ לדוגמה: יש דמיון בין "גאולי ה' אשר גאלם מיד צר" לבין ישראל שינאלו מיד אויב' - ממצרים; התועים "במדבר בישיון דרך" הם "רעבים גם צמאים", ובני ישראל 'התאוו במדבר' לבשר, ויניסו א-ל בישיון' בחסרון מים; בית ב במזמורנו - "אסירי עני וברזל", דומה למאסרו של יוסף 'בעינוי וברזל', ושחרור יוסף במצרים דומה לשחרור האסירים בבית ב. וכך הדבר ברוב ההקבלות המופיעות בהערה הקודמת.

ובכן, הוא מתפלל על קיבוץ גלויות ישראל מן הגויים כדי שיודו לשם ה'. והנה באה פתיחת מזמור ק"ז ומתארת כיצד תקיים בקשת המתפלל הזו על שני חלקיה בעתיד:

"הדו לה' פי טוב, פי לעולם חסדו" -
יאמרו גאולי ה', אֲשֶׁר גָּאֵלְם מִיַּד צָר.
ומאֲרָצוֹת קִבְּצֶם...⁵⁰

ה' אכן ישמע לתפילת המשורר: הוא יושיע את עמו ויקבצם מבין הגויים-אויביהם, והם אכן יאמרו "הודו לה'..." כפי שהתחייב המשורר בתפילתו.

יא. קורות עם ישראל מראשיתו ועד לגאולתו בשלושה חלקים

הבה נגדיר עתה את נושאו של כל אחד משלושת המזמורים, ונבחן אגב כך הן את ייחודו של כל מזמור והן ההמשכיות הקיימת בין שלושתם.

מזמור ק"ה: מזמור זה מתאר את חסד ה' עם ישראל מאז בחר באברהם ועד הביאו את בניו לארץ שעל נתינתה להם כרת ברית עם האבות. נושא המזמור הוא הברית שכרת ה' על נתינת הארץ, וקיומה על ידו במהלך היסטורי רחב ומורכב. ה' הוא הפעיל לאורך המזמור ואילו ישראל פסיביים. ובכל זאת גם לישראל יש תפקיד במהלך המזמור והוא מנוסח בראשו (א-ה): הם נדרשים להודות לה' ולהודיע בעמים את עלילותיו - אלו שעליהן מספר המזמור בהמשך. ישראל נדרשים (ד): "זכרו נפלאותיו אשר עשה", שהרי ה' "זכר לעולם בריתו... אשר כרת את אברהם" (ח-ט); "כי זכר את דבר קדשו, את אברהם עבדו" (מב). מזמור זה כמובן יכול לעמוד בפני עצמו, כמזמור הכולל סקירה היסטורית על ראשית ימי האומה, סקירה שנועדה למטרה המנוסחת בפסוק הפותח "הודו לה' קראו בשמו...".

מזמור ק"ו: מזמור זה מתאר את כפיות טובתם של ישראל. הם לא זכרו את חסדי ה' שעשה עמם, וחטאו לו חזר וחטאו עד שנענשו בכך שניתנו ביד שוביהם וכנראה גלו מארצם. אף מזמור זה פותח בתביעה מישראל "הודו לה' כי טוב...". ורואה באי ההיענות לה, בשכחת חסדי ה', את שורש כל החטאים (ז): "אבותינו במצרים לא השכילו נפלאותיך, לא זכרו את רב חסדיך", ובכך לא נענו לתביעה שבראש מזמור ק"ה "זכרו נפלאותיו אשר עשה". ולהלן תולה המזמור שניים מן החטאים החמורים של ישראל במדבר בשכחת חסדי ה': המתאווים במדבר "מהרו שכחו מעשיו" (יג), ואף עושי העגל "שכחו א-ל מושיעם, עשה גדלות במצרים" (כא).⁵¹

אף מזמור זה יכול לעמוד בפני עצמו. המזמור כולל סקירה של מעגל היסטורי שלם מיציאת מצרים ועד גלות ישראל מארצו, וסקירה זו נועדה להאשים את עם ישראל ולהצדיק את העונשים שבהם נענש. אולם ברור שעל עומק כפיות הטובה של ישראל ניתן לעמוד דווקא לאחר קריאת מזמור ק"ה.

מוטיב ההודאה שבו פתח מזמור ק"ה, ממשיך גם למזמור ק"ו: המשורר פותח את המזמור בתביעה "הודו לה' - תביעה שלא נתקיימה בדורות המתוארים במזמור להלן; ומסיים את המזמור בבקשת גאולה שמטרתה היא ההודאה: "הושיענו... וקבצנו מן הגוים. להדות לשם קדשך, להשתבח בתהלתך" (מז).⁵²

מזמור ק"ז: מזמור נבואי זה מתאר את היענות ה' לתפילתו של המשורר בסוף מזמור ק"ו, ואת היענותם של ישראל לדרישה שחזרה במזמורים הקודמים להכיר בחסדי ה' עמם ולהודות עליהם. שלא כמו בעבר, גאולי ה' בעתיד יאמרו בפה מלא "הודו לה' כי טוב, כי לעולם חסדו". פסוק זה הפותח את מזמור ק"ז אינו מהווה הפעם דרישה שמציב המשורר אל מול ישראל, כשם שהיה הדבר בפתיחת שני המזמורים הקודמים. הפעם, הפסוק המופיע בראש מזמור ק"ז הוא ציטוט דבריהם של גאולי ה', שיאמרו אותם בשעה שיגאלם מיד אויביהם ויקבצם לארצם.

⁵⁰ אף שגלות עם ישראל לא נזכרה במזמור ק"ו בפירוש, אלא רק היא רק משמעת מתפילת המשורר, הרי שגורת הגלות אכן נזכרה: לאחר חטא המרגלים נשבע ה' "להפיל זרעם בגוים, ולזרותם בארצות" (כז). לאחר שנתממשה גזרה זו (מה שלא פורש במזמור ק"ו) מתפלל המשורר "וקבצנו מן הגוים". תפילתו נשמעת, ובמזמור ק"ז אלו שהיו זרועים בארצות - "מארצות קבצם".

⁵¹ מוטיב הזכירה במזמור ק"ה היה הדדי: ישראל נדרשים לזכור, שהרי ה' זכר להם את בריתו עם אבותיהם.

מוטיב הזכירה במזמור ק"ו בנוי על ניגוד בין ישראל לה': הם "לא זכרו"; "מהרו שכחו"; "שכחו", ואילו ה', אף שהענישם על חטאיהם, ממשיך לזכור להם את בריתו, כבמזמור הקודם: "ויזכר להם בריתו, וינחם כרב חסדיו, ויתן אותם לרחמים לפני כל שוביהם" (מה-מו). ואף בראש המזמור מתפלל המשורר אל ה': "זכרני ה' ברצון עמך, פקדני בישועתך".

⁵² א. בקשת הצלה ופדות לשם האפשרות להודות לה' על אותה הצלה נפוצה במזמורי ההודיה בספר תהילים, לדוגמה: ל', י-ג.

ב. בהודאה עתידית זו, שעליה מתחייב המשורר, תתקיים סוף סוף הדרישה שבראש מזמור ק"ה, כפי שמראה ההשוואה בין שני המקומות:

ק"ה, א: הודו לה' קראו בשמו...	ק"ו, מז: להדות לשם קדשך
ג: התהללו בשם קדשו...	להשתבח בתהלתך.

מוטיב ההודאה בפניו החדשות במזמורנו אינו מתמצה בציטוט דברי הגאולים בראש המזמור. לא רק העם כולו יודה לה' על גאולתו ועל פדות נפשו, אלא אף יחידי: תהליך קיבוצם לארצם של היחידים יהיה מלווה בחבלים קשים ובסכנות חמורות. ה' יצילם מצרות אלו, ובהינצלם, אף הם "יודו לה' חסדו, ונפלאותיו לבני אדם".

בביתם ה-ו שב המשורר אל העם כולו ואל תהליך גאולתו ושיבתו לארצו: עם זה, שמפני חטאיו (המתוארים בהרחבה במזמור הקודם) הביא ה' פורענות על ארצו ועליו עצמו, ישוב ויתיישב בארצו כהמשך לקיבוצו אליה מארבע כנפות הארץ. ה' ישיב את ארצם לקדמתה, וזו תתן להם את פירותיה בעין יפה. ה' יברך את העם בריבוי גדול "וישם כצאן משפחות".

ההקשר שבו נתון מזמור ק"ז, כממשיכם של שני קודמיו, לא זו בלבד שמלמד על היותו מזמור ישראלי, אלא הוא מלמד אף על כך שזהו מזמור נבואי המתאר את גאולתם העתידה של ישראל. פירושו של ר' יוסף נחמיאש מוצא אפוא אישור מלא בהמשכיות הקיימת בין מזמורים ק"ה-ק"ו לבין מזמור ק"ז. ברור שמזמור ק"ז אינו שב לתאר אירועים שונים בעברם של ישראל, שהרי לכך הוקדשה הסקירה ההיסטורית הרחבה במזמורים ק"ה-ק"ו, סקירה המלווה את ישראל מאז אברהם אביהם ועד לגלותם מארצם מפני חטאיהם. מזמור ק"ז מוקדש להמשך ההיסטוריה הישראלית **בעתיד**, לגאולתם ולשובם אל ארצם. לפיכך מזמור זה אינו 'מזמור היסטורי' אלא 'מזמור נבואי'.

שאלה אחת שהעלינו בהערה 7 עדיין לא מצאה את ישובה: מה ראו עורכי ספר תהילים לחצוץ בין מזמורים ק"ה-ק"ו למזמור ק"ז בכך שקבעו ביניהם את הגבול בין הספר הרביעי לספר החמישי?⁵³

נראה שחציצה זו שחצו עורכי ספר תהילים בין המזמורים הדבקים הללו מכוונת היא, ונובעת ממגמתם ליצור הבחנה עקרונית בין מזמורים ק"ה-ק"ו לבין מזמור ק"ז. הרקע להבחנה עקרונית זו מצוי בסקירת שלושת המזמורים שניתנה למעלה. יסודה של הבחנה זו הוא כמובן בכך שמזמורים ק"ה-ק"ו הם מזמורים היסטוריים המתייחסים לעבר, בעוד מזמור ק"ז הוא מזמור נבואי המתאר את העתיד, וההבחנה בין עבר לעתיד היא אכן משמעותית. אך אין די בכך.

מבחינת הנושא העיקרי המשותף לשלושת המזמורים - חובת ההודיה לה' על הטובות שהוא גומל לעמו - מנוגד מזמור ק"ז לשני קודמיו. בעתיד, בבוא עת גאולתו, יתקן עם ישראל את מה שעיוות לאורך ההיסטוריה שלו, ויודה לה' על החסדים שעשה עמו. הניגוד בין מזמור ק"ז לבין שני קודמיו מתבטא דווקא בפתיחה הדומה לשלושת המזמורים: הקריאה "הודו לה'" בראש המזמורים ק"ה ו-ק"ו היא מדברי המשורר לישראל, והיא בגדר תביעה שלא מומשה. אי-מימושה של תביעה זו היא שורש כל הרעות שעשו ישראל ושבאו עליהם בשל כך. הקריאה "הודו לה'" שבראש מזמור ק"ז, לעומת זאת, היא ציטוט דברי הגאולים, ובה מתממשת אפוא התביעה.

פתיחת ספר חדש (ספר חמישי ואחרון) במזמור ק"ז נועדה אפוא להבליט את החידוש הגדול שיתרחש בעתידו של עם ישראל, בבוא עת גאולתו. גאולת ישראל היא אמנם המשכה של ההיסטוריה שלהם, אולם בבואה, ייפתח 'דף חדש' ונקי בקורותיהם, כיוון שמעשיהם יהיו הפך מעשה אבותיהם. כדי להמחיש את 'הדף הנקי' הזה הנפתח בתולדות ישראל, בחרו עורכי תהילים לפתוח במזמור ק"ז ספר חדש ואחרון בתהילים, ובכך מתממשת המטפורה 'לפתוח דף חדש' פשוטה כמשמעה.⁵⁴

יב. שני רבדים של משמעות במזמור ק"ז

בסקירת שלושת המזמורים שעשינו בסוף הסעיף הקודם לא עסקנו בשאלה הבאה הנוגעת למזמור ק"ז: האם מזמור זה יכול לעמוד בפני עצמו, שלא כממשיכם של שני קודמיו, כפי שהדבר במזמור ק"ה ובמזמור ק"ו?

התשובה על כך מחזירה אותנו לדיון הפרשני שערכנו בחלקו הראשון של עיוננו למזמור ק"ז. אמנם כן, מזמור ק"ז יכול לעמוד בפני עצמו, אלא שאז הוא נושא אופי אחר מזה שתיארנו לאחרונה. כיחידה ספרותית עצמאית ללא הקשר, מזמור ק"ז הופך למזמור אוניברסאלי שנועד ללמד אמת דתית כלל-אנושית. במילים אחרות: פירושו של רש"י, ראב"ע ורד"ק (בעקבות חז"ל) הוא הפירוש הנאות למזמור כאשר אנו מבודדים אותו מהקשרו.

תפיסת המזמור כאוניברסאלי אינה תפיסה לקויה או שגויה, אלא היא נובעת מגופו של המזמור עצמו ומכוונת מחברו! הרי כבר עמדנו על כך שהשם 'ישראל' או כל מה שקרוב לכך לא נזכר כלל במזמורנו. והרי זה דבר תמוה: כיצד מזמור נבואי המתאר את גאולת ישראל נמנע בעקיבות מכל הזכרה של השם 'ישראל' או מכל ביטוי אחר הקשור לעם ישראל ולקורותיו?

⁵³ שאלה זו אינה שוללת את פירושו לשלושת המזמורים הללו, שכן פירושו יונק את תקפותו מניתוח סגנונם ותוכנם של המזמורים הללו עצמם. אולם שאלה זו מעוררת קושי אחר: האם עורכי ספר תהילים לא נתנו את דעתם לקשר הבולט בין שלושת המזמורים? וכיצד פירשו הם אפוא את מזמור ק"ז? אין צריך לומר שחשיבותה של פרשנות קדומה כל כך רבה יותר מכל פירוש אחר, ועל כן אנו נדרשים לשאלה זו.

⁵⁴ פרופ' נחום מ' סרנה, במבואו לספר תהילים (עולם התנ"ך תהילים א עמ' 9-8) עמד על כך שחתימת כל אחד משלושת הספרים הראשונים של תהילים מציינת סיומו של קובץ מזמורים עצמאי שהפך להיות ביחד עם הקבצים האחרים לספר תהילים כפי שהוא בידינו. ואכן ישנם הבדלים ניכרים בין שלושת הספרים הראשונים הללו.

אולם לדעתו החלוקה בין הספר הרביעי לחמישי אינה כזו: לשני הספרים הללו יש מאפיינים משותפים, המבדילים בינם לבין שלושת קודמיהם, והוא מציין אחדים כאלו. לפיכך החלוקה ביניהם אינה נובעת מהבחנה בין קבצים שונים, אלא מכוונה אחרת. לדעתו של סרנה חלוקה זו "מלאכותית ושרירותית", ואילו אנו הסברנו למעלה שיש כוונה מיוחדת בחלוקה זו, וכוונה זו נובעת דווקא מהכרת התוכנית העומדת ביסודה של הטריטולוגיה ק"ה-ק"ו-ק"ז.

דבר זה מביאנו למסקנה המפתיעה שמזמורנו נכתב בידי מחברו בכוונה תחילה לשמש מזמור דו-משמעי: כמזמור עצמאי ומבודד מהקשרו, הוא נועד להיות מזמור דידקטי כלל אנושי, המלמד את חובת ההודיה לה' של כל אדם שזכה לכך שה' הצילו מסכנה. לצורך משמעות זאת היה הכרח בהעלמת השם 'ישראל' מן המזמור או כל עדות מפורשת אחרת לשייכותו של המזמור לעם ישראל ולקורותיו.

קריאת המזמור בדרך הזו יש בה אמנם רמזים שונים למשמעותו הישראלית, רמזים שאכן הביאו פרשנים קדמונים אחדים לפרשו כמזמור ישראלי. אולם, באמת אין ברמזים אלו כשלעצמם להפקיע את הפירוש האוניברסאלי של המזמור. רמזים אלו עשויים לעורר את הקורא לבחון את סביבתו הספרותית של המזמור, ולגלות את הקשרים המסועפים שבין מזמור זה לבין שני קודמיו. קריאה רצופה ומתקדמת ממזמור ק"ה למזמור ק"ו, ומשניהם אל מזמור ק"ז, מגלה במפתיע משמעות שונה באופן דרמטי מזו האוניברסאלית: זהו מזמור ישראלי מובהק העוסק בקורות עם ישראל בעתיד מתוך השוואה ניגודית לקורותיו בעבר! איזו מבין שתי הקריאות 'נכונה' יותר? לשאלה זו אין מקום כלל: שתיהן צודקות ונכונות, ושתיהן מכוונות בידי מחבר המזמור, שהעניק למזמור שני רבדים שונים של משמעות. כל 'סוגי' של קריאה יגלה רובד אחר של משמעות: קריאה במזמור ק"ז כשלעצמו תגלה רובד אחד, ואילו קריאתו כחוליה שלישית בטרילוגיה תגלה בו משמעות שונה וחדשה.

אלא שדו-משמעות זאת של המזמור אפשרית רק כאשר ישנו מכנה משותף עמוק בין שתי משמעויותיו. מכנה משותף כזה אכן קיים: חובת ההודאה לה' על חסדיו, שהיא 'מוטיב העל' של שלושת המזמורים, היא ביסודה חובה אנושית בסיסית וכללית, כפי שהדבר בא לידי ביטוי במזמור ק"ז כשלעצמו. אי-קיומה של חובה זו בעברם של ישראל, במזמורים ק"ה-ק"ו, אינה רק חטא הקשור בבחירתם של ישראל ובתורה שניתנה להם, אלא היא בגידה בחובה כלל-אנושית בסיסית ביותר (הקיימת אף ביחסים בין אדם לחברו).

מאידך, גאולתם של ישראל תתאפיין בכך שהעם כולו ואף היחידים שבו יאמצו את החובה האנושית התמידית להתבונן בחסדי ה' ולהודות עליהם:

מג מי חָכַם וַיִּשְׁמַר אֱלֹהִים וַיִּתְּבוּנֵנוּ חֲסֵדֵי ה'.

* * * * *
* כל הזכויות שמורות לישיבת הר עציון ולרב אלחנן סמט, תשס"ח *
* עורכת: עתירה ביק *
* * * * *
* בית המדרש הוירטואלי שליד ישיבת הר עציון *
* האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm> *
* האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org> *
* משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9931456 שלוחה 5 *
* דואל: office@etzion.org.il *
* * * * *